

1449
for

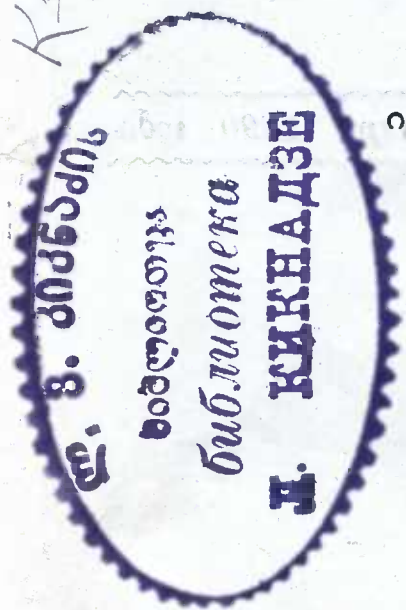
9-3

პატონ-ყმობა

სამართველოში

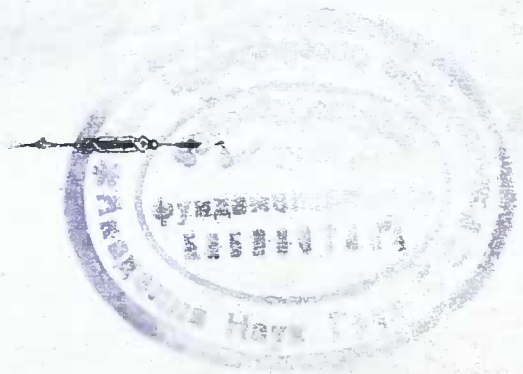
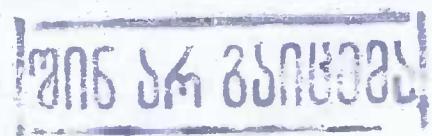
რუსეთის შეერთებადის.

R1449
1a

ისტორიული გამოკვლევა

ა. ხახანაშვილისა.

ტფილისი, 1890 წ.

სტამბა-ლიტოგრაფია გ. ი. მესხიევის და ს. ა. პოლუტაევისა.

Дозволено цензурою. Тифлисъ, 31 Января 1890 года.

წინასიტყვაობა

ავტორი კარგად ჭგრიძნობს, რომ გამოკვლევა მისი ბატონ-ყმობის შესახებ სუსტი და დაუმთავრებელია. მან განიხილეს თავის წერილების ცალკე წიგნად გამოცემა იმ აზრით, რომ კრიტიკას მისცეს საშუალება უფრო ადვილად გადაათვალიეროს და უჩვენოს გამოკვლევის ნაკლებუ-
ლევანებანი.

ავტორი ისარგებლებს დამოუკიდებელთა შენიშვნებით, რომ შეკვრული და შესწორებული გამოსცეს იგივე გამოკვლევა რუსულს ენაზედ.

ამ წიგნის დამატებად პირველად იბეჭდება წერილი: „ქართული ფული მე-XVII და მე-XVIII საუკუნეებისა“.

ბატონ-ყმობა საქართველოში

რუსეთთან ურთიერთობის.

I

ბატონ-ყმობას საქართველოში ჰქონდა ბევრი საერთო მხარე ამ გვარსავე წყობილებასთან ევროპასა და რუსეთში. ფეოდალობასავე¹⁾ იგი არ არის საკუთრება გერმანელ და რომაელ ერებისა, არამედ იგია მსოფლიო ამბავი, რომლის კერძო განსხვავებანი დამოკიდებულნი არიან ერის ხასიათზედ და იმის ისტორიულ განვითარების სვე-ბედზედ. ჩვენს ყურადღებას მივაქცევთ როგორც ერთ ნაირს შედეგს, აგრეთვე განმასხვავებელ ელემენტებსაც, რომელიც ჩვენებურმა ბატონ-ყმობამ შეიხორცა, გამოიხატა ჩვენს მეფეთა კანონებში და განხორციელდა ცხოვრებაში.

ბატონ-ყმობა ყველგან და ყოველთვის იყო პირველად აშენებული მამულის მფლობელობის ნია-

¹⁾ Происхождение феодализма. П. Виноградовъ, гз. 3. Родовое устройство Дагестана, М. Ковалевскій. „Юрид. В.“ 1888, XII, гз. 524.

დაგზედ. მას ედო სარჩულად ეკონომიური დამოკიდებულება მამულის პატრონთა და მის მკეთებელთა შორის, იგი აშენდა პირველად მატერიალურს უფლებაზედ და მხოლოდ შემდეგ ჩვეულებით მიღებული დედა-აზრნი განმტკიცებულ იქმნენ იურიდიულის სანქციით. ამ საფუძველზედ დაიბადნენ კოლონატი რომის იმპერიაში, ვასალიტეტი საშუალო საუკუნეებში და ბატონ-ყმობა რუსეთში. ჩვენშიაც ბატონ-ყმობას ჰქონდა იგივე დასაწყისი, დამყარებული მამულის მფლობელობაზედ.

თუ ახლო დავაკვირდებით ბატონ-ყმობას, მასში აღმოვაჩინთ, გარდა ამ ეკონომიურის საფუძვლისა, პოლიტიკურს მიზეზსაც, რომელიც გახდა აგრეთვე ბატონ-ყმობის შემოქმედ ძალად. ძველის დროებისაგან დარჩენილ ჩვეულების გამო ომში ძლეული მძლეველის მონად, ყმად გახდებოდა ხოლმე. გამარჯვებული ძლეულს უყურებდა, როგორც უსულო ნივთს (res), ან პირუტყვს, და, მოკლებული ყოველს კაცობრიულს ღირსებას, იგი გათანასწორებული იყო ხართანა და ცხენთან. ფრაზების კანონებში ვკითხულობთ დადგინებას, რომელიც თანასწორად იხსენიებს პირუტყვსა და ყმას: „თუ ყმამ, ან ყმის ცოლმა, ან ცხენმა, ან ხარმა“... სასჯელი ერთ ნაირია ამათთვის.

ეს კაცის დამამცირებელი ჩვეულება—ტყვის მო-

ნად წაყენა²⁾—ჩვენში ამ საუკუნის დასაწყისამდე
ძალიან იყო გავრცელებული, ძველს ბერძნებთან ჩვე-
ნი წინაპარნი სხვათა შორის ამ ცოცხალის საქონ-
ლითაც აღებ-მაცემობდნენ³⁾. ბრძოლაში დარჩენილ
დავლასა და ტყვეს სახელმწიფო ჰყოფდა თავს და
კერძო პატრონთა შორის. ასე გაიყვეს დორიელებმა
ილოტები ძველს სპარტაში. პატრონი ნაბოძებ ტყვეს
ჰხმარობდა სახლში და ჰხდიდა აღებ-მაცემობის საგ-
ნად, როცა იგი აღარ აძლევდა იმედს გამოსარჩომ
სამსახურისას. კატონი, რომაელთა მწერალი, ურჩევს
ბატონებს, ამ გვარი გამოუყსადეგარი მონა ჩქარა მო-
იშორონ თავილამ. აქედგან წარმოსდგა მეორე სათავე
მონობისა, სყიდვა-გასყიდვა ტყვედ აყვანილის კაცისა.
ჩვენში ნასყიდი მონა უკეთესს მდგომარეობაში იყო,
ვიღრე ტყვე: ტყვე, ამბობს ვახტანგ მეფე, „სყიდულ-
ზე უფრო ყმა არის“ (ვახ. კანონები, § 254), მაგრამ
რა განსხვავება იყო მათ შორის, ამისი ცნობა არ
მოიპოვება.

მესამე სათავეს ბატონ-ყმობისას წარმოადგენენ
თავისუფლად შესულნი პატრონის მფარველობის ქვეშ:

²⁾ Курциусъ. Исторія Греціи, I, 341—2; Brosset, Introduction, 82. Прор. Іезекииль. Эzechielъ. XVII, 13—14. Крест. гуд., 26; Церк. г., гз. 153.

³⁾ აღბელას კანონები, § 91 (ქართულ ქრისტომატიკაში დ-
ჩებინაშვილისა; რუსულს ენაზედ § 92).

ესენი იყვნენ უცხო ტომთა ჩამომავალნი, ან სხვა მხრიდგან მოსულნი უძამულონი, როგორც რომაელთა კლირტები, რომელნიც არსებობისათვის გაცხარებულს ბრძოლაში ცხებდნენ პატრონსა და მთარველს⁴⁾. თუ ერთის მხრით პოლიტიკური ღელვა ატანდა ძალას უცხო კაცს შესულიყო ძლიერის კაცის მთარველობის ქვეშ, მეორეს მხრით ეკონომიური ხელმოკლეობა, უძამულობა ხდიდა იმას მიწის მფლობელის ყმად. აქედგან მიწათ-მფლობელი იყო ბატონიცა და პატრონიც უთვის ტომო, უძამულო, გადმოვარდნილის გლეხისა, რომელიც ბატონის მიწის შემუშავებელისაგან ბოლოს ყმადაც გადიქცა. ერთის სიტყვით, ეკონომიურმა მდგომარეობამ გახადა თავისუფალი კაცი ყმად. აგრეთვე ტყვის ყმად გადაქცევაში ამ ეკონომიურს საფუძველს უპირატესობა ეძლევა პოლიტიკურ მიზნებთან შედარებით: ტყვე გახდა მონად და ყმად იმიტომ, რომ იმისი ძალღონე გამოსადეგი იყო პატრონისთვის მიწის შესამუშავებლად, სახლში მოსახმარისად, და არა უსარგებლო საგანს წარმოადგენდა აღებ-მიცემობისათვის.

⁴⁾ Я прибылъ изъ Эрзерума, ашхосъ грикюрочи, и такъ какъ не имѣлъ земли, то отдалъ себя въ крестьянство Мцхетскому Собору („Кавказъ“, 1864 г., № 84). გიორგიშვილი მიდის ყმად თუმანიშვილთან, რადგან ბატონი არა მყავდა სხვა მხრიდგან მოსულსაო (Крестьян. грам., 59; იხ. კიდევ Церков. гудж., გვ. 19, 153; Brosset. Introd., 82).

ჩვენ არა ვართ იმ აზრისა, რომ ყველა ისტორიული ამბავი და მოვლენა ავტონათ ეკონომიურს ნიადაგზედ დაბადებულ მიზეზით. ჩვენ ვამბობთ, რომ ამ საბუთს დიდი ძალა ჰქონდა ბატონ-ყობის სათავეში და განვითარებაში; ამასთანავე ვაღიარებთ, რომ იმისი გაძლიერება იყო შედეგი მთაწრობის განკარგულებისა, ხელმწიფის სურვილისა: ბოძება მამულისა გლეხებითურთ ეკლესია-მონასტრებისთვის, ბატონ-პატრონებისათვის გახდა უაღრეს საგძლად ბატონ-ყობის მსვლელობაში. შემდეგ პოლიტიკური და ეკონომიური გარემოებანი მხარ და მხარ ჰმოქმედობდნენ ამ წეს-წყობილების გასამტკიცებლად.

II

ბატონების უძრავს ქონებას შეადგენდა, გარდა მამულისა (მამეული, დედეული, საგვარეულო მიწა-წყალი), მეფის ნაწყალობები, „ნაბოძება“. უკანასკნელი შეადგენდა არა სრულს საკუთრებას პატრონებისას, არამედ დროებითს სასარგებლოს, ჯილდოს სამხედრო ანუ სამოქალაქო მოღვაწეობისათვის, მეფისა და ტახტის ერთგულებისათვის. მეფე გიორგი აღდევს (1584 წ.) თავისს ერთგულს ყმას ჯანდიერი-შვილს დიდის ხნის სასარგებლო სამოხურისათვის ოც-და ცხრა კომლს გლეხს „ყოველის იმათის შეძლე-

ბით⁵⁾. მეფე ლუარსაბი აძლევს შალიკაშვილს სოფ. აბანოს იმ სამსახურისათვის, რომელიც შალიკაშვილმა გაუწია მეფეს ქვიშხეთში, როცა თითონ ხანს ეომებოდა⁶⁾. მეფე თეიმურაზი აძლევს ბარათაშვილს ერთს ოჯახს გლეხისას ჯილდოდ ოტია ბეჟაშვილის დაქვრისთვის⁷⁾.

მეფე აძლევდა მამულს მეფის შვილებს საუფლისწულოს (Удѣлъ), თავად-აზნაურებს, მოქალაქეებს⁸⁾ და ეკლესია-მონასტრებს სულის მოსახსენებლად. მეფე ერეკლე ურბნისის სობოროს სწირავს მამულს გლეხებით, რათა ყოველს წელიწადს იმის სულასათვის აღაბი გაჰმართონ (Церк. г. 1789 წ.)⁹⁾. მეფის შვილები (ბატონაშვილები) თავის მხრივ აძლევდნენ მამულს საუფლისწულოდამ (Двор. гр., გვ. 6, 23). ბატონებიც ასახლებდნენ გლეხებს ბოძებულს მამულ-

⁵⁾ Двор. гр., 3; იხ. კიდეკ დ. აქტი 1586 წ., 1602 წ., 1622 წ., 1629 წ. („за преданность царскому дому“), სიგელი 1654 წ., 1656 წ. „заботились о престолѣ и царствѣ“), 1746 წ.

⁶⁾ Двор. гр., გვ. 4., იხ. კიდეკ ივ. სიგელი 1633 წ., 1692 წ., 1693 წ. (გურამიშვილს), 1764 წ., 1798 წ.

⁷⁾ Дв. гр., გვ. 6, 12; სიგელი 1733 წ., 1801 წ.

⁸⁾ მეფე ლუარსაბი აძლევს ქალაქის ამირს სოფ. ქაშლახის (Дв. г., 1602 წ.), საუფლისწულო (Двор. гр., 23).

⁹⁾ იხ. Цер. г., 1519 წ., 1477 წ., 1495 წ. (გვ. 132), 1499 წ., 1618 წ.

ზედ. უმაღლეს პატრონად ბოძებულის მამულისა ითვ-
ლებოდა ჯერ მეფე-ბატონი, მერე ბატონ-პატრონი და
შემდეგ დროებითის სარგებლობის უფლება რჩებოდა
მის შემმუშავეებს. „ნაბოძების“ გადაცემა დროე-
ბითს პატრონს არ შეეძლო: თუ საბატონო რამ იყო,ს,
ამბობს მეფე ვახტანგი: ან ბატონს ებოძებინოს, იმას
ვერ გასცემს, ბატონს უნდა ჰკითხოვს, ბატონზედ ჰკი-
დია (ვახტ. კანონები, § 233; აღბუღ. კანონები, §
76) როგორც ვასალი თავის სიუზერენის დაუკით-
ხვად ვერ განაგებდა მამულს, აგრეთვე ჩვენშიაც ამ
გვარსავე წესსა და ჩვეულებას მისდევდნენ, ვასალს
ჰქონდა *dominium utile*, სიუზერენს *dominium di-*
rectum.

როგორც დასავლეთს ევროპაში კონტრაგენტე-
ბის—მამულის მფლობელისა და იმის შემმუშავებე-
ლის—გამოცელოდ^{საჭირო იყო ხელ-წერილის გან-}
მეორება ინვესტიტურით და ჰომაჟით, აგრეთვე ჩვენ-
შიაც ახალის მფლობელს მიეცემოდა განახლებული
სიგელი და გუჯარი მამულის ხმარებისათვის¹⁰). გან-
მეორების განსამტკიცებლად დროებითა მფლობელი
აძლევდა ბატონს რაიმე სასყიდელს (გურიაში 500
მარხილს) და წინად ბოძებული მამულა უკან უბრუნ-

¹⁰) Цер. гудж., 12, 96, 97, 125, 126; Двор. гр.,
გვ. 22; Акты Кавказ. Арх. Ком., т. I, гв. 2, 8, 15.

დებოდა¹¹). ემა (ვასსალი) აძლევდა პარობას ერთგულის სამსახურისას¹²). მეფის უფლობა ბატონზედ და ამ უკანასკნელისა მამულის დროებითს მფლობელზედ იქაღამა სჩანს კიდევ, რომ „ამოვარდნილი“ (ВЫМОРЯЧНОЕ) მამული უბრუნდებოდა ან მეფეს, ან ბატონს, ან ეკკლესიას, ერთის სიტყვით, იმას, რომლისაგანაც მიღებული ჰქონდა მიწა-წყალი¹³). მეფე და ბატონი ამ ამოწყვეტილის მამულს არიგებდნენ სურვილისამებრ¹⁴) მაშასადამე, მეფე ბატონს, ბატონი მიწის შემმუშაებელთ უყურებდნენ, როგორც დროებითს მფლობელებს. სიგელისა და გუჯარის განახლება, სასყიდლის მიცემა ხელწერილის განმეორებაში ცხადად ამტკიცებს ამ გვარს ხასიათს მიწის მფლობელობისას.

მამული (მამეული) უდრის რუსების „ВОТЧИНА“-ს, „ნაბოძები“ — „ПОЖАЛОВАННОЕ ПОМѢСТЬЕ“-ს.

¹¹) Археолог. путешествие по Гуріи и Адчарѣ, Бакрадзе, გვ. 297, 302.

¹²) Двор. гр., გვ. 17, 19, 22, 43. Церк. гудж., 11, 29. Археолог. пут., 299, 305, 318.

¹³) l. cit. „Выморочныя имѣнія переходятъ къ помѣщику, который распоряжается по своему усмотрѣнію“, Двор. гр., 23. შეად. დასავლეთ ევროპაში. Вызинскій. Палство и свящ. имперія.

¹⁴) ნახე Бакрадзе. Археол. путеш., 305.

„ნაბოძები“ რუსეთშიაცა და ჩვენშიაც ეძლეოდათ იმ პირობით, რომ სამხედრო და სამოქალაქო მოვალეობა¹⁵⁾, საზღვრების გამაგრება მიეღოთ თავის თავზედ ამ „ნაბოძებით“ ვაბედნიერებულთ. რასაკვირველია, „ნაბოძები“ ამ შეძთხვევაში გადადიოდა შთამომავლობაზედ მხოლოდ მაშინ, როცა მამრობითი მემკვიდრე რჩებოდა¹⁶⁾. დედაკაცს არ შეეძლო შეესრულებინა ის უპირატესი მოვალეობა, რომელიც დაკავშირებულია ლაშქარ-ომიანობასთან. ამიტომაც პირველად რუსეთშიაცა და ჩვენშიაც მდებრობითი სქესი მოკლებული იყო უფლებას დამკვიდრებულიყო „ნაბოძებს“ მამულში. ვახტანგ მეფე ბრძანებს, დედაკაცს „მამულთან“ ხელი არა აქვს, ბატონისა არის. . . . თუ შეილი¹⁷⁾ ჰყავს, მამულს ვერაფერ წაართმევს, შეი-

¹⁵⁾ ასე იყო ევროპაშიაცა და რუსეთშიაც. Roth. Beneficial wesen Feudilitat, 333.

¹⁶⁾ მამრობითს მემკვიდრეობას უძევს რელიგიური საფუძველი. ძველს რომსა და საბერძნეთში მხოლოდ ვაჟიშვილი იყო მემკვიდრე და მასთანავე მამის მომხსენებელი ღმერთების (ლარების წინაშე). ამის კვალს ვხედავთ აწ ოსებსა და სვანებში. სვანი ეძებს მემკვიდრედ ვაჟიშვილს, რომელმაც უნდა მოიხსენიოს მამის სული. „ივერია“, 1888 წ., № 118. Ковалевскій. Древнїй законъ и совр. обычай, т. I. гл. II. შეად. Fustel de Coulanges. La cité antique и Мэна. Древнїй законъ и обычай.

¹⁷⁾ ვახტ. კანონები, § 231; ვახუშტის ისტორია, გვ. 5.

ლისა არის¹⁸⁾. პილიტიკურმა გარემოებამ, ეკონომიურმა მოთხოვნილებამ, კაცობრიულმა გრძნობამ ამ ჩვეულებას მოუღო ბალო, მამეული და ნაბოძები (ВОТЧИНА და ПОМѢСТЬЕ) გააერთა და ორივე გახდა¹⁹⁾ ბატონის საშვილიშვილო, სამკვიდრო ქონებად²⁰⁾. ნაბოძებისა და მამულის გაცემის უფლება თანასწორად მიეცა ბატონს, იგი გახდა „ნაბოძების“ პატრონისაკან მამულის ბატონად.

მამულზედ, ნაბოძებზედ დასახლებული იყო ნასყიდი, ანუ ვალ-გადუხდელად დარჩენილი გლეხი, სახასო, ანუ ნაბოძები გლეხი და ყმა. სხვის მამულზედ მოსახლ-კარე გლეხები განიყოფებოდნენ სამ სახეედ, ანუ კლასად: სახელმწიფო ანუ სახასო, საბატონო ანუ საპატრონო, საეკლესიო (ანუ სამონასტრო). გლეხებში განირჩეოდნენ მსახური, ნასყიდი, ნაბოძები, ვალ-გადუხდელი, თავის ნებით შესული და რთული ტიპი ყმა. ვახუშტი მსახურს არჩევს გლეხთაგან, მაგრამ ამ უკანასკნელთა შორის იგი ვერ ჰპოულობს განსხვავებულს ეკონომიურს ყოფას. „ხოლო

¹⁸⁾ პეტრე დიდის კანონით 1714 წ. (о единовластїи) „ВОТЧИНА“ და „ПОМѢСТЬЕ“ გაერთდნენ.

¹⁹⁾ წინაღ-კი მეფისა ანუ ბატონის დაუკითხავად ვერ მოიხმარებდა. Дв. гр. 31.

²⁰⁾ შვილი, ესე იგი ვაჟიშვილი. ამას შეეძლო მამის მოვალეობა აესრულებინა და მამულიც ამას რჩებოდა.

სოფლიერნი, ამბობს ვახუშტი: 1) ერისთავნი; 2) მთავარნი; 3) აზნაურნი; 4) ვაჭარნი; 5) მსახურნი და 6) მუშაკნი გლეხნი („ისტორია“, გვ. მე-4).

III

მსახური (serviteur) იყო დაახლოებული პირი ბატონისა (княжій слуга Русской Правды). მსახურთუხუცესი იყო მესამე ხარისხის ხელის უფალი²¹). მათ ჰქონდათ დიდი მნიშვნელობა, როგორც ministerial-ს გერმანელ ერთა შორის. მსახური იღვა გლეხსა და აზნაურს შორის, მისი სისხლი ღირდა 1200 თეთრი²²), თუ იგი მისსა პატრონსა აზნაურის შვილად ჰყევს²³). ვახტანგის კანონით, მისი სისხლი ორჯელ მეტად ღირდა, ვიდრე გლეხისა: პირველის სისხლი ღირდა 240 მან., მეორესი 120 მან²⁴). ესე იგი მსახურის სისხლი ღირდა იმდენადვე, რამდენადაც მთავარ-დიაკონისა და მესამე ვაჭრის სისხლი²⁵). მსახური

²¹) Wakhoucht. Gèogr., 19.

²²) აღბუღას კან., § 8 და 10.

²³) თეთრი — ერთი შაჟრია. Brosset. Hist. de la Georgie, Introd., 81.

²⁴) ვახტანგის კან., §§ 32 და 33. Brosset. introd., p. 101.

²⁵) ვახტანგის კანონები, § 32.

ხშირად გადადიოდა აზნაურთა წოდებაში²⁶). ქულის მაგიერად ძველად გლეხის სისხლში აძლევდნენ ძროხებს. „გლეხის კაცის სისხლში ძროხა იყო გაჩენილი, რომე ერთის გლეხის სიკვდილისათვის სამოცი ძროხა იყო გაჩენილი“. ესე იგი თითო ძროხა ორის მანეთის ფასად იყო დადებული. შემდეგ სისხლის ფასმა იმატა. მეფე ერეკლეს დადგინებით (1786 წ.) თუშისა, ანწუხისა და ქართლელის სისხლი 30 თუმნამდე ავიდა, რათა მოესპო კაცის კვლა და ავაზაკობა.

ნასყიდი (ПОЛНЫЙ ХОЛОПЬ). ვალის გადასახდელად, ანუ სხვა გაჭირების გამო გლეხი გაიყიდა თავის თავს და ამით აძლევდა ბატონს უფლებას მოესმარა იგი, როგორც ნასყიდი ყმა. „ანუ სყიდნენ თავის ცოლშვილს, უფროსს ვაჟაშვილს“ სახლობით²⁷), იგი გაიყიდა თავის ქართლის თავის ჩამომავლობით, საუკუნოდ, სამკვიდროდ (кр. гр., 7). თავის გასყიდვაში პირობას მსდებდა და სიგელით მტკიცდებოდა მისი თავისუფალი მოქმედება, რომ იგი ხელს იღებს თავისუფლებაზედ და ხდება ბატონის ყმად („на вѣчныя времена“). ასე იყო რუსეთშიაც, სადაც თავის გამსყიდველი გლეხი აძლევდა პირობას „работать на землевладельца безъисходно, вѣчно“. მე-XVII საუკ.

²⁶) ვახტანგის კანონები, § 18.

²⁷) Крестъ. гр., გვ. 9, 15, 30. Brosset. Introd., 82. გასყიდველი იღებდა ფულს, რამდენზედაც გულს დააფარებდა. Кр. гр., 73.

ხელ-წერილით მონად აძლევდა ბატონს მთელს ჩამომავალს შტოს²⁸). მე-XVII საუკუნემდე არა გვაქვს ცნობა, რომ საქართველოში ყმად თავის გასყიდვა ყოფილიყო გაერკვეულებული ჩვეულებად. პირველი ყმა ბატონისა იყო ტყვედ აყვანილი კაცი, რომელიც ვახტანგის კანონით „სყიდულზედ უფრო ყმა არის“ (ვახტ. კანონები, § 254). რამდენად ძველია ჩვეულება ყმად თავის გასყიდვისა, არ ვიცით. ეს-კი შეგვიძლიან ვსთქვათ, რომ გიორგი მეფის კანონებმა სრულებით არ იცის ბატონ-ყმობა. აღბუღამ მხოლოდ ომში იცის დარჩენილი ტყვე, მაგრამ იმის მდგომარეობაზედ არას გვაუწყებს. შესანიშნავია ერთი მუხლი²⁹) აღბუღას კანონებისა: „თუ გლეხისა სხვას წარმავალსა გასწიოს ანუ მოგვაროს შინა იგი გლეხი და მის ხელთა მისცეს იგი გლეხი, რომელსაცა, ნუცა გლეხი გლეხს მკვიდრად ირჩის მართებს, არცა სყიდვისა იგი ღირსა, ოდესცა მან ანუ ნასყიდმან კაცმან იშოვნოს, რაცა გამოელოს, ანუ მკვიდრმან ბატონმან მიუშოროს, აღიღოს და კაცი გაუ-

28) Запись 1687 г. „жить мнѣ за господиномъ съ женою и дѣтьми, а по мнѣ и внучатамъ моимъ“. В. Ключевскій. „Рус. М.“ 1886, 1887 г. Крѣп. право.

29) აღბუღას კანონები, § 72.

K1449
10

შეას“. ამ მუხლის აზრის გაგება ფრიად ძნელია; ეს-
კი, თუ არ ვცდები, შეგვიძლიან ვსთქვათ, რომ ნა-
სყიდს გლეს ალბულა დროებით ყმადა ჰხდის, იგია
nexus, დროებითი მოვალე და უნდა განთავისუფლ-
დეს, როცა ვალს გადაიხდის. ამ გვარი დამოკიდებუ-
ლება რუსეთშიაც იყო ცნობილი (закладничество,
закупь).

ფიქრობ, რომ ძველად ყმად თავის გასყიდვას
არ იყო ხშირი ჩვეულება. თვით ვახტანგ მეფე არა
ჰხმარობს „ნასყიდს“ გლეს მე-204 მუხლამდე შემ-
დეგ ვხედავთ როგორც ნასყიდს, აგრეთვე „ნაქირავე-
ბელ“ კაცს, რომლის სისხლი ბატონს „არ ემართლე-
ბა“, თუ იგი კაცი გაგზავნილი სალაშქროდ, ან წყალ-
ზედ მოკვდეს³⁰). სიგელებიც გლესის მიერ თავის თა-
ვის გასყიდვისა ეკუთვნის XVII საუკ.

არ შეგვიძლიან არ შევნიშნათ აქ გავლენა ბერ-
ძენტა კანონებისა³¹), რომელმაც, როგორც ვნახავთ,
საშინელი ბეჭედი დაასვა მე-204 მუხლიდამ დაწყებუ-
ლი. როგორც ალბულას კანონები გვიჩვენებენ და სი-
გელები გვიმტკიცებენ, პირველი საფუძველი ყმობისა,
გარდა ტყვისა, რომელიც შეუცილებელი ყმა იყო

³⁰) ვახტანგის კანონები, § 229.

³¹) ბერძენტა კანონებს დიდი გავლენა ჰქონდა რუსეთზე-
დაც. ჩვენში საბერძნეთიდან გავრცელდა პრინციპები რომაელთა
უფლებისა.

ბატონისა, დასლო ვალის ამღებმა, რომელიც ვალის გადახდის შემდეგ უნდა განთავისუფლებულიყო.

ნასყიდ-ნაბოძები თავისუფლად შესულისაგან ეტყობა განირჩეოდა, რადგანაც პარობაში, რომელსაც სდებენ ბატონი და ნასყიდი, ანუ თავისუფლად შესული, არ იფიქრებენ რა უფლება ეძლევა ბატონს, როგორც უნდა უყუროს თავის ყმას, როგორც ნასყიდს ბოძებულს, თუ თავის ნებით შესულს. პატუნაშვილი აძლევს ხელ-წერილს თუმანიშვილს, რომ იგი უნდა ემსახუროს როგორც „ნასყიდი ყმა“ (ВЪ КАЧЕСТВѢ КУПЛЕННАГО КРЕСТЬЯНИНА³²).

ნაბოძები სენიაშვილი-კი აძლევს მაღალაძეს სამს შესს ყმად, ერთს „ნასყიდ ყმად“ და ორს-კი როგორც „წყალობის ყმად“ („ПОЖАЛОВАННЫЕ КРЕСТЬЯНЕ“³³). ნასყიდი, როგორც ტყვე, სრული საკუთრება იყო ბატონისა, იგი იყო პირველი შეუცლილებელი ყმა პატრონისა. ნაბოძებს, წყალობის ყმას სახელმწიფო თითქოს მეტს ყურს უგდებდა, თავის მუარველობის ქვეშ ჰყავდა.

შემდეგ ვნახავთ, რომ წყალობის ყმა და ნასყიდი, თავის ნებით შესული ტყვე აღიქმებენ ერთმანეთში, ერთად შედუღებულთ დაჰბადეს ის ყმა, რომელ-

³²) Крестьян. гр., стр. 9, 15.

³³) Крестьян. гр., стр. 30.

საც ვიცნობთ მე-XVIII საუკ. წინად სახელმწიფო აღევნებდა თვალს, გლეხი არ შეეწუხებინათ მეტი გადასახადით, რადგანაც სახელმწიფო ინტერესს აზიანებდა, თუ პირველად „ნაბოძები“ დროებით საკუთრება იყო პატრონისა და, მაშასადამე, საჭირო იყო სახელმწიფოს ზედამხედველობა, რომ არ გააღატაკონ ნაბოძები ყმანი, მე-XVIII საუკ. ბოლოს ეს კეთილი და უსაჭიროესი ყურის-გდება სახელმწიფომ ველარ შესძლო: ნასყიდი, ნაბოძები და თავის ნებით შესული გახდა ბატონის სრულ საკუთარ ყმად.

თავის ნებით ყმად შესული განირჩეოდა ნასყიდისაგანა და ნაბოძებისაგან იმითი, რომ იგი პირობით, ბატონთან დაჭერილით, დაიმედებული იყო, რომ ბატონი მოექცეოდა სამართლიანად და კანონიერად³⁴). იგი უყმობდა მთელს თავის ჩამომავლობას, მხოლოდ აქაც პირობაში ბატონს ეუბნებოდა, რომ უნდა მოექცეს მათ ისე, როგორც თავის ნებით შესულს ყმას³⁵). როგორც თავის გამაყიდავი გლეხი, ისე თავის

³⁴) „должны поступить со мною законно и справедливо, не употреблять надо мною насилія и не дѣлать мнѣ неправды“. Кресть гр., 49.

³⁵) „Для добровольцевъ крестьянь“. Кр. гр., 54. Служить такъ, какъ служатъ добровольные крестьяне. Кр. гр., 59, 60.

ვის ნებით ყმად შესუღნი პირობას უღებდნენ ბატონს, აძღვედნენ ხალ-წერილს, „წიგნს“ თავიანთ ყმობისას. ხელ-წერილის (грамота) მიცემა შესანიშნავია მით, რომ ესეთი ჩვეულება გავრცელებული იყო როგორც კოლონებში, აგრეთვე რუსეთშიაც. თავისუფალი კაცო აძღვეს ხელ-წერილს, რომ ყმობა ეკლესიას, ბატონს³⁶). ამითი მტკიცდება იმათი უფლება იმის პირობასა და ქონებაზედ.

ბატონი პატრონი და მფარველია იმისთვის უცხო ქვეყანაში. კაციაშვილი ირჩევს „პატრონად“ მუხრანსკის, რომელსაც „წიგნით“ ყმად ეძღვეა, Кр. гр., 49. პირველ შეხედვითვე ტყვეთ თავის ნებით შესული უფრო კარგს მდგომარეობაში უნდა იყოს, ვიდრე ნასყიდი და ნაბოძები. ეს აშკარად გამოჩნდება, როცა იმათს პიროვნულსა და ქონებრივს უფლებას გადაევალებთ თვალს.

კალ-გადუწვეპტელი ყმად დაჩქენილი (неполный холопъ). ვალის ამღები, რომელმაც ველარ გადასწყვიტა თავისი ვალი, ეძღვეა ვალის მიმცემს ყმად. ყაზარაშვილი რჩება ალექსანდრიშვილის ყმად იმიტომ, რომ ვერ დაუბრუნა ვალი³⁷). როცა ვალს იღებდა, გლენი თავის თავს ვირაოდ აძღვედა (за-

³⁶) Церк. гудж., გვ. 19, 153; Кр. гр., აქტი 1795 წ.

³⁷) Кресть. гр., 36.

ვლადывался რუსეთში), ვიდრე ვალს გადასწყვეტდა³⁸), რაკი ვალი ვერ დაუბრუნა, იგი დროებითის ყმობი-
დგან (nexus) ხდება სრული ყმი ბატონისა, როგორც
დანარჩენნი ყმანი ნასყიდნი, ანუ ნაბოძებნი, სამუდა-
მად³⁹) („на вѣчныя времена“). ერთი პირობა-კი
უნდა დაეცვა ბატონს, როცა შეუძლებელი ვალის
აძღვბი ყმად მიჰყავდა. ვახტანგ მეფე, რომელმაც ეს
ჩვეულება კანონით განამტკიცა, ამბობს: „ესეც ოქმნი-
ბის მოვალეს, რომ კაცი ვერ აუვიდეს, საქონელი
არ ქონდეს, კაცი მიეცემის იმ საქმით, რომ ურჯუ-
ლოზედ არ გაყიდოს“⁴⁰). რამდენად ასრულებდნენ
ბატონები ამ პირობას, სიგელებიდან სჩანს. ეს კარ-
გად ვიცით, რომ ყმის გასყიდვის წინააღმდეგ ეკკლე-
სია მუდამ იბრძოდა⁴¹).

გლეხი ვგონებ უფრო რთული, ზოგადი სახე-
ლია, ვიდრე კერძო, განსხვავებით. მაინც მოვიყვან
აზრს ბ-ნ დ. ფურცელაძისას, რომელიც ამბობს,
რომ დასავლეთს საქართველოში გლეხს ედო (ვალად

³⁸) Двор. гр., 43. აქტა 1720 წ. ნახე კიდევ Дв.
гр., 39.

³⁹) Кр. гр., გვ. 126. გვინცაქემ მისცა ვალში ქუთათუ-
ლაძეს თავისი და მისანსახურედ. თუ ვ წლის განმავლობაში
არ გადაიხდის ვალს, და მისი რჩეობა სამუდამო ყმად.

⁴⁰) ვახტანგის კან., § 142.

⁴¹) Церк. гудж., 153, 151, 23 და სხ.

თთვეში ოთხი ღღე ემუშაენა ბატონისათვის და ეხად-
ნა ყველა გარდასახადი, რაიცა მოხსენებული იყო
ნაბოძების სიგელში⁴²⁾. სჩანს გლეხი და ჩენი „ნა-
ბოძები“ ერთი და იგივე იყო ამ შემთხვევაში. მე-
XVIII საუკ. დამლევს ეხედავთ გლეხთ-მოყალნეს⁴³⁾
(оброчники).

IV

ამ ხამოთელილმა სხვა-და-სხვა ბატონისაგან და-
მოკიდებულ ხარისხზედ მყოფმა ყმა დაჰბადა ის ტი-
პი ყმისა, რომელსაც გვიჩატვენ სიგელები მე-XVIII
და XIX საუკ. როგორ დაიბადა ეს ტიპი, რა შვი-
თისა ყველა ცალკე ელემენტისაგან, — აი საგანი, რომ-
ელიც ჰსაჭიროებს ახსნასა და გამორკვევას, ჯერ უნ-
და წარმოვიდგინოთ თითოეულ ელემენტის მდგომარ-
ეობა, იმისი პიროვნული და კონებრივი უფლება,
რომ შემდეგ რთულს ტიპში, როგორიც არის ყმა
მე-XVIII საუკ., გამოსაცნობა ადარ იყოს, რა გა-
ვლენა იქონია ტყვემ და ნასყიდმა, ნაბოძებმა და წყა-

⁴²⁾ Кр. гр., 10,1. შენიშვნა დ. ფურცელაძისა. გლეხი,
იგივე რთული ტიპი — ყმა უნდა ყოფილიყოს „ბატონ-ყმობის რი-
გით მიცემული“ — на основаніяхъ помѣщичьихъ крестьянъ.
Кр. гр., გვ. 27.

⁴³⁾ Кр. гр., 70.

ლობის გლეხმა, თავის ნებით შესურმა და ვალ-გა-
დუწყვეტელმა კაცმა ყმის შექმნაში.

პირველი საძირკველი ყმობისა ჩაჰყარეს ტყვემ
და ნასყიდმა, თუმცა მეფე ვახტანგი პირველს მეორე-
ზედ ქვეით აყენებს („სყიდულზე უფრო ყმა არის“.
ვახტ. კან., § 254), მაგრამ განსხვავებას ვერა ვბოუ-
ლობთ მათ მდგომარეობაში. ტყვესაცა და ნასყიდსაც
ჩამორთმეული აქეთ პიროვნული და ქონებრივი უფ-
ლება, მათ შეეხებათ დადგენილება: „ყმის ყველა ბა-
ტონისა არის“⁴⁵). ეს დადგენილება არის წაბაძეა ბერ-
ძენტა კანონ-მდებლობისა⁴⁶), რომელიც ჩართულია
ვახტანგის სამართლის წიგნში. ამათზედ ერცელდება
ბერძენტა კანონები ყმის შესახებ: ყმას არ შეეძლო
ყოფილიყო მოწმად⁴⁷), გაესესებინა რამე და უკან
ეთხოვა იგი, არ შეეძლო საჩივარი შეეტანა, სამარ-
თალი ეთხოვნა და არც არავის მასზედ ჩივილის ნე-
ბა ეძლეოდა⁴⁸). ნასყიდის გლეხის მიერ შეძენილი
სარჩო ეკუთვნის ბატონს⁴⁹). ეს უკანასკნელი მუხლი
ამოღებულია ძველთა რომაელთა უფლებიდან, რომ-

⁴⁵) ვახტანგის კანონები, § 258.

⁴⁶) ბერძენტა კანონები, § 166.

⁴⁷) ib., § 163.

⁴⁸) ib., § 165.

⁴⁹) ib., §§ 310 და 311.

ლის შესახებ ცნობილი იურისტი გეი სწერდა: *quodcumque per servum acquiritur domino acquiritur* (რასაც ყმა იძენს, იძენს ბატონისათვის⁵⁰). ვის არ გახსოვთ კაცია-ადამიანში დარეჯანის სიტყვები — „წართმევა არაფერი, ეგ რა საკვირველია, ქალბატონის ნებაა: გოგოც ჩემია და ჩით-მერდინიც“, მაშინ-როდესაც ჩით-მერდინი საწყალ ელისაბედის გოგოს თავის მოგროვილის ფულით უყიდნია („კაცია-ადამიანი?“).

თუმცა დედა-აზრმა: „ყმის ყველა ბატონისა არის“ ფეხი მოიკიდა საქართველოში, მაგრამ დანარჩენი წესები ყმათ შესახებ, გადმოტანილნი საბერძნეთიდან ვახტანგის მეფის მიერ, არ იქმნენ შეწყნარებულნი, ძველებურმა ჩვეულებამ შეამსუბუქა სასტიკი იურისდიქცია, ის შემხუთავი ზღუდე, რომელშიაც მოქცეული იყო ბერძენთა ყმა. ჩვენ გვაქვს საბუთი, რომელიც აბათილებს მე-163 მუხლს ბერძენთა კანონებისას, რომლის ძალით ყმას არ შეეძლო ყოფილიყო მოწმად და ეთხოვნა სამართალი. მაგალითად შეგვიძლიან მოვიყვანოთ პროცესი იესელოაშვილისა და უელიაშვილისა⁵¹), ლოლადეს მღივანბეგებმა გადაუ-

⁵⁰) *Gaii Institutiones* I, § 52. Ср. Рус. Правду, ¹¹³/₁₃₀.

⁵¹) Крестъ. гр., 58. Церк. гудж., 11. თეთრებთაგანი ყმანი იფიცებდნენ ყორანზედ. Кр. гр., 69.

წყვიტეს გადაებადნა სისხლის ფაქი 120 მ. ბერძენთა კანონით-კი, ყმაზედ საჩივარს ვერაინ შეიტანს⁵²). ჩვენში ბატონის წინააღმდეგაც შეეძლოთ ყმებს საჩივრის ატება, არამც თუ კერძო კაცების წინააღმდეგ⁵³).

სიფრთხილით შემოძლიან ესთქვა, რომ ჩვენებურს ტყვეს ყმად აყვანილსა და ნასყადს ჰქონდა მცირე პიროვნული უფლება და მოკლებული იყო კონებრივს უფლებას. ძალად გადმონერგილმა უცხო იურისდიქციამ ყმად წაყვანილის ტყვისა და ნასყადის შესახებ ვერა ნახა მომზადებული ნიბდაგი ცხოვრებაში განხორციელებისათვის. ძველმა ჩვენმა კანონებმა მეფე გიორგისამ არ იცის ის წყობილება, რომელსაც ბატონ-ყმობა ჰქვიათ. აღბუღამ იცის ვალის ამღები და არა ის ყმობა, რომელსაც ვიწრობთ ვახტანგის ბერძენთა კანონებით.

მოყვანილმა მაგალითებმა დაგვანახვა, რომ ჩვენი ყმა ისე არ არის შევიწროებული, როგორც ბერძენთა კანონები გვაუწყებენ ვახტანგის სამართლის წიგნში. არამც თუ პრაქტიკა, თვით ჩვენი კანონმდებლობაც საბუთს გვაძლევს ვიფიქროთ, რომ ჩვენ

⁵²) Кр. гр., 23.

⁵³) Церк. гудж., 30. ნინო-წმინდელი მიტროპოლიტი და მისნი ყმანი.

ნებურს ყმას ჰქონდა პიროვნული უფლებანი. ალბუ-
ლას კანონები აძლევენ ყმას ორსავე უფლებას — ქონე-
ბრივსა და პიროვნულს. ვახტანგის დროს პრაქტიკამ
უფროა შეხუთა ყმა, შეუშცირა თავისუფლება, მოი-
კლო ქონებრივი უფლება ბატონის სასარგებლოდ.
ალბულას კანონებით შეგვიძლიან ასეთი წარმოდგენა
ვიქონიოთ გლეხის მდგომარეობაზედ: გლეხს აქვს თავა-
ვისი საკუთარი სარჩო, რომელიც შეუძლიან თან წაი-
ღოს გადასვლისათანავე ერთის ადგილიდან მეორეზედ;
გარდა ამისა იმას ერგება მესამედი ნაწილი იმ მო-
ძრავს ქონებისა, რომელიც თავის შრომით შესძინა
ბატონს⁵⁴); იმას შეუძლიან თავდებობა ბატონის ხე-
ლის ჩამორთმევენებით⁵⁵); იმას აქვს უფლება ბატო-
ნის ხელის მოწერით გაჰყიდოს და დააგირაოს მამუ-
ლი⁵⁶); გლეხს, რომელიც მიეწერა ახალს ბატონს,
შეუძლიან დაბრუნდეს „პატრონისას მითვე საქონ-
ლით“ და ცოლ-შვილით, ეს უფლება ვრცელდება
შვილიშვილამდე. თუ შვილის წლის განმავლობაში
თვით არ დაბრუნდა და არც ძველმა ბატონმა მოი-

⁵⁴) ალბულას კან., §§ 73 და 74.

⁵⁵) ალბულა, § 69. შეად. კრ. ტრ., 58, 69; Церк. г., 11.

⁵⁶) ალბულა, § 77. შეად. კრ. ტრ., 6, 51; Церк. гудж., 76.

კითხა იგი, წინანდელი პატრონი ჰკარგავს უფლებას წაიყვანოს დაკარგული გლეხი თავისთან⁵⁷).

აღბუღას კანონ-მდებლობა არ არჩევს ჯერ კიდევ ყმათა შორის ნაბოძებს, ნასყიდს და თავის ნებით შესუფს. იმის დროს არ არის ის ყმათა, რომლის კვალს ვხედავთ ვახტანგის კანონებში. აღბუღამ იცის მხაროდ დროებითი მოვალე⁵⁸), რომელსაც შეუძლიან გადასწყვიტოს ვალი და განთავისუფლდეს. ამისთანა ყმას, როგორც ვხედავთ, არ აკლია არც პიროვნული და არც ქონებრივი უფლება. რამდენად უკან წავიდა ყმის კეთილი მდგომარეობა, როგორ შეაფიწროა ვახტანგის კანონებმა და პრაქტიკულმა მოთხოვნებმა, — აი საგანი, რომლის გარჩევას უნდა შევუდგეთ.

V

პირველ თვალ-საჩინო განსხვავებად აღბუღას და ვახტანგის კანონებში ის მიგვაჩნია, რომ უკანასკნელი უკვე ავლებს ხაზს ტყვეს, ნასყიდს, ბოძებულსა და თავის ნებით შესულ ყმათა შორის. ტყვე „სყიდულზე უფრო ყმა არის“⁵⁹). ნასყიდს უფრო ქვეით

⁵⁷) აღბუღას კან., § 78.

⁵⁸) აღბუღას კან., § 78.

⁵⁹) ვახტანგის კან., § 254. ტყვე უკვე გან რყო პირველი წყარო ბატონ-ყმობისა. Чичеринъ. „Опыты по исторіи русскаго права, გვ. 144.

აყენებს ნაბოძებზე, იმისი ეკონომიური მდგომარეობა უფრო შევიწროებულია, ვიდრე წყალობას ყმისა. „ვისაც ყმა ამოუფარდეს, ნასყიდი თუ იყოს, მისი საქონელი ბატონს უფრო ეხალთვის, თუ ცოლი და ქალი დარჩება, სამკვიდროთა და შესანახავით, შეიჯეროს; თუ ან წყალობის ყმა იყვეს, ან პატრონის მიწაცემი, იმის ცოლს უფრო ცოტა რამ გამოეჩთვას“⁶⁰). მაშასადამე, ქონებრივი მდგომარეობა ბოძებულის ყმისა საგრძნობლად განირჩეოდა „ნასყიდისაგან“. იმის ქვრივობლებზედ არა ვრცელდება კანონი ბერძენთა წაბაძვით დადგენილი— „ყმისა ყველა ბატონისა არის“. წყალობის ყმის ცოლ-შვილს, ვახტანგის სიტყვით, ბატონის სასარგებლოდ „ცოტა რამ გამოეჩთვას“.

მაშასადამე, ვახტანგ მეფემ პირველად გაჰყო ტყვე, ნასყიდი და წყალობის ყმა, თითოეულს მიუწყო ის, რაც ცხოვრებამ გამოიკვლია. აღბუღასთან შედარებით ვახტანგის ყმა უფრო შევიწროებულია. ამას გარდა იმას მოაკლდა ქონებრივ უფლებებისაგან ერთი ნაწილი ბატონის სასარგებლოდ. აღბუღას ყმა თათის სარჩოს არ უწილადებს ბატონს, ვახტანგისაკი, თუნდ წყალობისაც იყვეს, მაინც „ცოტა რამ“ უნდა ვაილოს ბატონისათვის⁶¹). ამ შევიწროებას ყმი-

⁶⁰) ვახტანგის კან., § 248.

⁶¹) აღბუღას კან., §§ 73 და 74; ვახტ. კან., § 48.

ჩას ვახტანგის შვიკ ერთის მხრით ვხსნით ცხოვრების მსვლელობით, რომელიც თავისუფალს კაცს ხდიდა უფრო და უფრო მანად, როგორც ეს მოხდა მთელს ვეროპაში; მეორეს მხრით, ბერძენთა გავლენით ვახტანგის რეფორმაზე. ვახტანგმა მისცა იურიდიული სანქცია ბატონ-ყმობის წეს-წყობილებას საქართველოში: გადმოიტანა შეხედულობა ბერძენთა ნასყიდზედ, მაგრამ თითონვე სცდილობდა კანონით შეემსუბუქებინა ყმის ტვირთი. „ნურა კაცი თავის ყმას ძალას ნუ დაატანს“⁶²⁾, ამბობს კაცთ-მოყვარე მეფე. მაგრამ ეს ჰუმანური რჩევა დარჩა ცხოვრებაში უქმად.

ვახტანგ მეფე არას გვაუწყებს, რით განიზრჩვოდა თავის ნებით ყმად შესული ნასყიდისაგან და ნაბოძებისაგან. ვიცით, რომ თავის ნებით ყმად შესული არა ჰკარგავდა უფლებას, აღბუღას კანონით განთავისუფლებულიყო⁶³⁾. ვახტანგის კანონებში არის მუხლი შესახებ ყმის გადასვლისა ერთის ბატონისაგან მეორესთინ, მაგრამ თავის ნებით შესულზედ ცნობას ვერა ეპოულობთ. ამ შემთხვევაში შეგვიძლიან მივმართოთ სიგელებსა და გუჯარებს და იქიდან გამოვარკვაოთ, რა განსხვავება იყო ნასყიდ-ნაბოძებსა და თავის ნებით შესულ შორის.

⁶²⁾ ვახტანგ. კანონ., § 201.

⁶³⁾ აღბუღას კან., § 78.

თავის ნებით შესულს ყმას ეძლევა ბატონისაგან პირობა, რომ იგი მოექცევა კანონიერად და სამართლიანად⁶⁴), შეინახავს კარგად და უვნებლად⁶⁵). იმათის პრივილეგიადამ შეგვიძლიან დავასახელოთ თავისუფლება გოგოსი⁶⁶) კნშირად ეკკლესიის თავისუფალნი ყმანი მხოლოდ საკმელ-სანთელს სწირავდნენ⁶⁷), ხან ამას ძღვენი და ფულიც ემატებოდა⁶⁸). ჩვეულება თავის ნებით ყმად შესულისა—გადასვლა ერთგვ ბატონისაგან მეორესთან, —რომლის შესახებ გვაქვს ცნობა აღბუღას კანონებიდან, პრაქტიკულს ცხოვრებაში გავრცელებული იყო. თავის ნებით შესულსა და აგრეთვე ნაბოძებს ჰქონდა უფლება, ტრადიციით მინიჭებული, დაენებებინა თავი ბატონისათვის, თუ იგი აწუხებდა მეტოხ-გადასახადით, და ვადასულიყო სხვის მამულში ან ყმადვე, ანუ ყმისა და მეიჯარედრეს შუა მდგომარეობა დაეჭირა, გამხდარიყო ხიზნად⁶⁹). თავისუფლად შესულსა და ნაბოძებს ეძლევათ მიწა, საქონელი, თესლი, ვენახი, წყალი, წის-

⁶⁴) Крестъ гр., 49.

⁶⁵) Кр. гр., 66.

⁶⁶) Кр. гр., 26.

⁶⁷) Церк. гудж., 55, 87, 66.

⁶⁸) Церк. г., 65.

⁶⁹) Кр. гр., 29, 49.

ქელი, კალო, როგორც რუსეთში ეძლეოდათ ეს-
რედ წოდებული ИНВЕНТАРЬ-ი⁷⁰). მიწა ეძლევათ სამ-
კვიდროდ იმ უფლებით, რომ გაყიდონ კიდევ ბა-
ტონის თანხმობით⁷¹). აქელამ სჩანს, რომ სახელმწი-
ფო თავის ნებით შესულს არ უყურებდა ისე, რო-
გორც ყმას. თვით ნაბოძები სდგას უკეთესს მდგო-
მარეობაში შედარებით ნასყიდთან და, გარდა იმ გან-
სხვავებისა, რომელიც ზემოდ ეუჩვენეთ, ახლა დავი-
ნახეთ, რომ „ნაბოძებს“ სხვა უპირატესობაც ჰქონ-
და ნასყიდთან: შეეძლო მამულის გასყიდვა ბატონის
თანხმობით.

ბატონის ნებას ღართვა მამულის გასყიდვაში
არ არის მხოლოდ ჩვენის წარსულის კე⁴ძო ამბავი.
ეს ჩვეულება გავრცელებული იყო მთელს ევროპაში.
სიუზერენის დაუკითხავად ყმა ვერ გაჰყიდდა თავის
ნაჭერ მიწას. ამ უფლების მიღებაში იგი აძლევდა ბა-
ტონს ბაჟს (lods et vents). ჩვენში ბატონს ჰქონდა
უფლება ჯერ თითონ „ნაბოძებს“ ყმას შეეპყრებოდა
და, თუ ჰსურდა, შეესყიდნა⁷²). საეკლესიო გლე-

⁷⁰) Бѣляевъ. „Крестьяне на Руси“, стр. 44—50.

⁷¹) Двор. гр., 23; Кресть. гр., 3, 7, 11, 52. Церк.
гудж., 7, 12, 52, 59, 64, 65.

⁷²) Кр. гр., 52. ასეთივე ჩვეულება იყო დასავლეთს ევ-
როპაში. დასტურდ., 18.

ხებს ხანდახან უმცირდებოდათ უფლება გასყიდვისა იმით, რომ ვალდებულნი იყვნენ მიეყიდნათ უთუოდ საეკლესიო ყმისთვის⁷³). ორსავე ჩვეულებას თავისი საბუთი ჰქონდა. ბატონი არა ჰკარგავდა შემთხვევას იათად შეეძინა თავის ვასსალის მამული, რომ შემდეგ სარგებლიანად გაეცა. ეკლესიაც სცდილობდა საიმედო ხელში გადაეცა თავისი მამული. იგი იცნობდა თავის ყმებს და მათგან გამოწირვა უსარგებლო იქნებოდა: ახალი ყმა შეიძლებოდა ჯანჯალი კაცი ყოფილიყო, არ ეწია ის უღელი, რომელსაც ადებდა ბატონი ყმას.

თუმცა ერთის მხრით კანონმა, მეორეს მხრით თვით ჩვეულებამ გააუღო მკრთალად განსხვავების ლარი ბოძებულსა, თავის ნებით შესულსა, ნასყიდსა და ვალ-გადაუწყვეტელს⁷⁴) შორის, მაგრამ ხშირად ისინი არ ირჩევდნენ ერთმანეთში და გაერთებულ იქმნენ მე-XVIII საუკ. ბატონის თვალში. იგი უყუ-

⁷³) Кр. гр., 56. ეს საერთოდ ცნობილი ჩვეულებაა და სწარმოებს ბატონის უფლებიდან, ადევნოს თვალი მეურნეობასა და მამულის შემუშავებას.

⁷⁴) ვალ-გადაუწყვეტელნი ყმად რჩებოდნენ, როგორც „ნასყიდნი“. Кр. гр., გვ. 7, 9. ამიტომ ამათ შესახებ აღარ ვსცანით საჭიროდ ცალკე გველაპარაკნა. რაც შეეხება ნასყიდს, იგივე ითქმის ვალ-გადაუწყვეტელ ყმად დარჩენილზედ.

რებდა მათ, როგორც შემკვიდრეობითს, შეუცილებელს ყმას, რომლის ჩამომავლობა და მიზეზი ყმად გახდომისა მისთვის საჭირო აღარ იყო. ჩვენში მოხდა ის პროცესი, რომელიც კარგად ცნობილია რუსეთში. მე-XVIII საუკ. „Закупъ“-ი, ნასყიდა, შეუძლებელი მოვალე და გლეხი ბატონის მამულზედ დასახლებულნი გახდნენ პეტრე დიდის განკარგულებით სამკვიდრო ყმად ბატონისა⁷⁵). რაც პრაქტიკამ დაადგინა, იგი კანონით განამტკიცა ჩვენში ვახტანგმა და რუსეთში პეტრემ. დაიბადა რთული და მეტად ძნელად გამოსაცნობი ტიპი ყმისა, რომელმაც შეითვისა სხვა-და-სხვა ელემენტი ყმობისა.

VI

ვახტანგის ყმა იყო ნაყოფი სამ გვარის ელემენტისა: ნასყიდისა, ბოძებულისა და თავისუფლად ყმად შესულ გლეხისა. „ნასყიდი“ და ტყვე იყვნენ პირველნი ყმანი ბატონისა. აქედამ გადავიდა ვახტანგის ყმაზედ იგი პრინციპი, რომ „ყმისა ყველა ბატონისა არის“ (§ 258 ვახტ. კანონები). ძველი პრინციპი *quodcumque per servum, acquiritur id domino* *acquiritur* გაერცელდა თანასწორედ ნაბოძებზედ და თავისუფლად ყმად შესულზე. ნაბოძებისა და თავისუფალ ყმის პატრონისაგან მიწის მფლობელი გახდა

⁷⁵) რუსეთში 1718 წ. პირველის რევიზიის შედეგი იყო ეს გარემოება.

ბატონად: იმას მიეცა ნება დატუქსვისა და დასჯისა⁷⁶); იგი იცნეს მსაჯულად გაყრისა და უთანხმოების დროს ყმათა შორის⁷⁷).

რა განსხვავებაა ვახტანგისა და აღბუღას კანონმდებლობაში? ვახტანგმა შეაფიქროა ყმა, რომელსაც დაუწყო საერთოდ ცქერა, როგორც ნასყიდს, რომლის შესახებ მიღებული იყო მუხლი „ყმისა ყველა ბატონისა არის“. აღბუღა-კი გლახა აძლევდა საკუთარს ქონებას და მესამედსაც იმ სარჩოდგან, რომელიც იმან პატრონს შესძინა თავის შრომით⁷⁸). მაშასადამე, ვახტანგის ყმამ დაჰკარგა აღბუღას ყმასთან (დროებით მოვალესთან) შედარებით ერთი ნაწილი ქონებრივის უფლებისა. ყმა იცნეს როგორც პირი (СУБЪЕКТЪ НАКАЗУЕМЫЙ), რომლის დასჯა შეიძლება გარდასახადით, ვალის გადახდაში⁷⁹), მაგრამ იგი არ არის ცნობილი როგორც უფლებებით აღჭურვილი კაცი ითხოვოს ბატონისაგან სისხლის ფასი, როცა იმისგან განხიზღება⁸⁰). იგი არის ობიექტი და არა სუბიექტი უფლებებისა.

⁷⁶) ვახტანგ. კანონები, § 98

⁷⁷) ვახტ. კან., §§ 80 და 98.

⁷⁸) აღბუღას კან., §§ 73, 74.

⁷⁹) Обычай, выраб. при царяхъ, 16.

⁸⁰) ვახტანგ. კანონები, § 95.

გარდა ამ ქონებრივის უფლებისა ვახტანგის ყმამ დაჰკარგა აღბუღას გლეხთან შედარებით ცოტა პიროვნული უფლება: თავდებობა ვახტანგის კანონით ყმას აეკრძალა⁸¹⁾ წინააღმდეგ მე-69 აღბუღას კანონის წესსა, რომლის ძალით ეს უფლება ყმას მინიჭებული ჰქონდა. აქ დაეტყო ვახტანგის რეფორმას ბერძენთა კანონების ზედ-გავლენა, თუმცა ძალად გადმონერგულმა სჯულ-დებამ ვერა ნახა მომზადებული ნიადაგი. ამიტომაც, წინააღმდეგ ბერძენთა წარმოდგენისა⁸²⁾, ყმას ძველებურად შერჩა უფლება ფიცის მიცემისა⁸³⁾. ვახტანგის ყმა მაინც ისე შეხუთული არ არის, როგორც საბერძენთში. თუმცა ერთი მუხლი ბერძენთა გავლენით ყმას ართმევს ქონებრივსა და პიროვნულს უფლებას, მაგრამ მეორე ჩვეულებრივი დადგინება საქართველოში ცოტად მაინც აძლევს ამ უფლებას⁸⁴⁾.

რადგანაც ვახტანგის ყმა დაიბადა სამის ელემენტის შეხედულებით, ამიტომაც მისი მდგომარეობა არ უნდა ყოფილიყო შევიწროებული. თავის ნე-

⁸¹⁾ ვახტანგ. კან., § 235. და აღბ., § 69. Русская Правда, § 117.

⁸²⁾ ბერძენთა კანონები, §§ 163, 165.

⁸³⁾ ვახტ. კან., §§ 12 და 200.

⁸⁴⁾ ib., §§ 258 და 248.

ბით შესული ყმა და ნაბოძი დაასვამდნენ „ნასყიდს“ თავისს ბეჭედს, შეამსუბუქებდნენ იმის მდგომარეობას. ასეც მოხდა, როგორც შეგვიძლიან ვიფიქროთ a priori, წინდაწინვე თავის ნებით ყმად შესული ჩვეულებით გადადიოდა ერთის ბატონისაგან მეორესთან და აძლევდა პირობას ბატონ-ყმობისას და იმასაც აღებინებდა „წიგნს“, რომ კანონიერად და სამართლიანად მოექცევა. ეს ჩვეულება ვახტანგმა განამტკიცა: „ბატონსაც, ჰბრძანებს ვახტანგის წიგნი: დააღებინოს, რომ უხელმწიფოდ ვერც მოკლას, ვერც გაახეიბროს“⁸⁵). თავის ნებით ყმას შესულმა ეს გარანტია ხელ-შეუხებლობისა და გადასვლისა გადასცა ვახტანგის ყმას⁸⁶). „ნაბოძებმაც“ იქონია თავისი გავლენა. მეფე, როცა აძლევდა ყმას ბატონს, ნიშნავდა ამ უკანასკნელს პირველის პატრონად; ყმის შეწუხება ბატონის მიერ მეფისათვის არ იყო სასარგებლო, რადგან ყმის მდგომარეობის უკან დაწევა სახელმწიფოს დაქვეითება იყო. ამიტომაც მეფე უბრ-

⁸⁵) ვახტ. კან., § 258. მე-XVII-ს. პუბლიცისტი კოტოშინინი სწერდა რუსეთში: „ВЪ УГОЛОВНЫХЪ ДѢЛАХЪ СЫСКИВАТИ И УКАЗЪ ЧИНИТИ ПОМѢЩИКАМЪ И ВОТЧИННИКАМЪ НЕ ВЕЛѢНО“. მე-XVIII ს.-კი ბატონებს მიეცათ სისხლის იურისდიქცია, რომელიც ვახტანგის კანონით ჩვენში აღკრძალული დარჩა.

⁸⁶) ვახტ. კან., § 202.

ძანებდა ბატონებს მეტი გარდასახალით არ შეეწუხებინათ ყმა. ვახტანგმა ეს ჩვეულება შეიტანა კანონად; თუმცა ბატონი დანიშნა გლეხის ობლების მზრუნველად⁸⁷⁾, მაგრამ თვით აღევნებდა თვალს და დადგინებდა აღიარებდა: „ნურა კაცი თავის ყმას ძალას ნუ დაატანს“⁸⁸⁾. ვახტანგი ამბობს საერთოდ ყმაზედ და არა კერძოდ ნაბოძებზედ და თავის ნებით ყმად შესულზედ, ესე იგი ერთბა და იგივე წარმოდგენა გავრცელდა, — ცოტა განსხვავებას რომ არ მივხედოთ ნასყიდსა და ნაბოძებს შორის — ერთის იურისდიქციის ქვეშ მოექცნენ პრაქტიკულბს ცხოვრების მოთხოვნილებით ნასყიდი-ვალ-გადუხდელი, ნაბოძებ-თავ-შეფარებული პატრონის მფარველობის ქვეშ. ესენი მილიოდნენ პირდაპირ ერთმანეთისკენ: ერთი ჰკარგავს მცირე პაროენულს უფლებას, მეორე იძენს ცოტაოდენს თავისუფლებას, რომ ერთად შედუღებულთ დაჰბადონ ეს ბატონ-ყმობა, რომელიც მე-XVIII ს. მეფობდა. შეუმჩნეველი დაახლოვება ნასყიდსა და ბოძებულს შორის კანონით აღიარებულ იქმნა და განმტკიცებულ იურისდიქციის სანქციით.

რაკი ერთხელ გამოკვლეულ იქმნა ჩვეულება და კანონი ყმის შესახებ, იგივე წესი გავრცელდა საერ-

⁸⁷⁾ ვახტ. კან., § 203.

⁸⁸⁾ ib., § 201.

თოდ გლენხე, რომელიც ბატონის მიწა-წყალზედ სცხოვრობდა. ამ გეჯრად თუმცა ბატონ-ყმობა დაიწყო ტყვისა, ნასყიდისა და ეალ-გადუხდელისაგან, რომელსაც (ბატონ-ყმობას) დაასვა თავის ბეჭედი ნაბოძებმა და თავის ნებით ყმად შესულმა, მაგრამ შემდეგ ყმობას ასაზრდოებდა და აძლიერებდა ბევრი სხვა გარემოება, რომელიც ულეველი იყო ცხოვრებაში. ყმად ირიცხებოდა:

1) ყმის შეილი, ესე იგი ყმობა გადადიოდა საშვილიშვილოდ: „მამა მისი კაცისა, ამბობს ვანტანგი: ყმა ყოფილიყოს და შეილი მისი ბატონს მიეცემოდეს“⁸⁹). სიგელებში არა ერთხელ შევხვდებით „მემკვიდრეობითს“ ყმას. მთელის ჩამომავლობის გასყიდვა, ანუ ყმად მიცემა თავისუფალის კაცის მიერ ბატონის მფარველობის ქვეშ ამტკიცებს ამ ჩვეულებას ყმობისას „на вѣчныя времена“, საუკუნოდ, სამუდამოდ, დაუსრულებლად⁹⁰). გუჯრებში მემკვიდრეობითი, სამკვიდრო ყმა იშვიათია.

2) აყვანილი შეილობილი ჰხდება ყმად: „ვინც აიყვანოს ყმაწვილი, ან იპოვნოს და გაზარდოს, იმ კაცზედ ჰკიდია, თუ უნდა შეილად გაზრდის, უნდა

⁸⁹) ვანტ. კან., § 261. ср. Карѣвъ. Французскіе крест., 44.

⁹⁰) Крест. гр., 6, 7, 49.

თავის ყმად. თუ ყმობა დაარქვა, სამკვიდრო ყმა იქნება⁹¹⁾. დ. ფურცელაძე ამბობს, რომ დასავლეთ საქართველოში უკანონო შვილს ეკვლესია აძლევდა საეკვლესიო ყმებს ყმად. აქედამ წარმოსდგა მესამე წყარო ყმობისა⁹²⁾.

3) „თუ ნაბიჭვარი თავის ძმებს ეყმობა, სხვათ ხელი არ აქვსთ“⁹³⁾, ესე იგი, უკანონო შვილი ხდებოდა ძმების ყმად.

4) შეუძლებელი მოვალე რჩებოდა ყმად: „ესეც იქმნების, მოვალეს რომ კაცი ვერ აუვიდეს, საქონელი არა ჰქონდეს, კაცი მიეცემის იმ საქმით, რომ ურჯულოზედ არ გაყიდოს“⁹⁴⁾. სისხლის ფასის მიუცემლობა ხდიდა კაცს აგრეთვე ყმად⁹⁵⁾. ვაჭარი, რომელმაც ვალი ვერ გადაწყვიტა, ეძლეოდა მოვალეს დასაკმაყოფილებლად, მდივანი ძალას ატანდა გადაწყვიტა აღებული ვალი და, თუ ვერ შეასრულებდა, უნდა ვითქროთ, რომ ისიც მოვალეს ყმად რჩებოდა.

⁹¹⁾ ვახტ. კან., § 261.

⁹²⁾ Крест. гр. შენიშვნა დ. ფურცელაძისა, გვ. 114.

⁹³⁾ ვახტ. კან., § 210.

⁹⁴⁾ პატუნაშვილი ხდება თუმანიშვილის ყმად, რადგან ვალი ვერ გადაწყვიტა. Кр. гр., გვ. 9; ნახე კიდევ Крест. гр., 36, 41. ვახტ. კან., § 142.

⁹⁵⁾ Крест. гр., გვ. 57.

5) შეუძლებელი ქურდი, რომელიც შეიპარა სახლში, საცა ცოლ-ქმარს ეძინათ, და მოპარული ერთი შეიდად ვერ გადაიხადა, მიეცემოდა გაქურდულს „თავის ცოლ-შვილით, ქონებით და ნასყიდით“⁹⁶). ჩვეულება ნაპარაუვის ერთი შეიდად გადახდისა აქამდის დარჩენილია მთაში, თუშ-ფშაფ-ხევსურეთში⁹⁷).

6) გლეხი, რომელმაც შეირთო ბატონის გოგო, ან თავისუფალი ქალი გათხოვდა ყმაზედ, მაშინ იგი ხდება ბატონის „მკვიდრ“ ყმად⁹⁸). ასეთივე ჩვეულება იყო ფრანკთა შორის, რომელზედაც გვაუწყებს ძველი იმათი კანონ-მდებლობა Lex Salica და, როგორც ჩვენში თავისუფალი კაცი, ან ქალი, მონასთან ცოლ-ქმრობით დაკავშირებული, ჰკარგავს თავისუფლებას. Si vero ingenuam puellam de illis suam voluntatem servum secuta fuerit ingenuitatem suam perdit. მონამ თუ მოიტაცა თავისუფალი ქალი, სიკვდილით ისჯება „devita conponat“⁹⁹).

⁹⁶) ვახტ. კან., § 151.

⁹⁷) იხ. „ივერია“, 1888 წ. № 185 ჩემი წერილი „მგზავრის დღიურიდამ“.

⁹⁸) ალბულ. კანონები, §§ 73 და 74. cp. Рус. Прав-
да, 10³/120.

⁹⁹) Lex Salica, § 13. De rapto ingenuorum.

ხვენში ასე სასტიკად არა სჯიდნენ ყმას თავისუფალ ქალთან შეუღლებისათვის.

7) თუ ბატონის გოგოსთან უკანონო კავშირი დაიჭირეს, იმის გამაუბატურებელი ხდება ბატონის ყმად¹⁰⁰), კერძოდ გოგოს ბატონისა, რომლის ნათესავების უფლება არა ვრცელდებოდა ყმაზედ (ЛИЧНЫМЪ КРЕСТЬЯНИНОМЪ). პაპუა გახდა კობიევის ყმად, მაგრამ ნათესავებს ამ ბატონისას არ ეყმობა გოგოს შემაცდენელი კაცი¹⁰¹).

8) ვინც შიმშილობაში გამოჰკვება გლეხი ცოლ-შვილით, ხდება იგი პირველდს მემკვიდრეობით ყმად¹⁰²)

9) ვინც გამოიყიდა ტყვეობიდან გლეხი, მისცა მას პური, ქერი, საქონელი, მიწა, ვენახი, იგი რჩება სამუდამო ყმად („на вѣчныя времена“)¹⁰³).

10) ვინც გადაუწყვიტა ვალი გლეხს, მისცა იმის ქალს მზითევი, იგი მიღის ცოლ-შვილით ყმად ვალის გადახდელთან¹⁰⁴).

11) ვინც ბრალდებული ხდება კაცის მოკვლა-

¹⁰⁰) Кр. гр., გვ. 8.

¹⁰¹) Кр. гр., გვ. 62.

¹⁰²) Кр. гр., გვ. 6, 14, 67. ვახტ. კან., § 200.

¹⁰³) Кр. гр., ვ. 17, 30.

¹⁰⁴) Кр. гр., 49. ср. Русская Правда, § 102/119; ვახტ. კან., § 200.

ში და იმის თოფ-იარაღის მითვისებაში, იგი ხდება მოკლულის ბატონის ყმად ცოლ-შვილით¹⁰⁵).

12) ვინც გაჰყიდა თავის თავს, ან ცოლ-შვილსა, იღებდა ფასს, რამდენზედაც გულს აჯერებდა, იგი მიდიოდა მყიდველის ყმად¹⁰⁶).

ამდენის წყაროს წყალობით ბატონ-ყმობას მეტი სიმტკიცე და გაძლიერება ეძლეოდა. თვით განთავისუფლებულნი ეძებდნენ ბატონსა და პატრონს, აქედამ ორი გზა კიდევ რჩება ბატონ-ყმობის შესავსებლად:

13) თავის ნებით ყმობა უცხო მხრიდან გადმოსულის მიერ.

14) განთავისუფლებულის მიერ (libertinus) ბატონისა და პატრონის ძებნა¹⁰⁷).

შეგვიძლიან ასეთი გრადაცია წარმოვიდგინოთ, რომელიც დაგვიხატავს ბატონ-ყმობის ელიმენტებს და იმის აგენტების სხვა-და-სხვა მდგომარეობას. სუყველაზე ძლიერ შევიწროებული იყო მონად აყვანილი ტყვე—სყიდულზე უფრო ყმა არის¹⁰⁸); სყიდული

¹⁰⁵) Кр. гр., 11.

¹⁰⁶) Introd. Brosset, 127; Кр. гр., 74, 103—4.

¹⁰⁷) Двор. гр., 1782 წ.; Кр. гр., 41. Brosset. Introduction, 82; Церк. гудж., 19, 55, 87, 153 და სხვ.

¹⁰⁸) ვახტ. კან., § 254.

წყალობის გზაზედ ქვეით იდგა: მას და იმის ქერივს ნაკლები ქონებრივი უფლება აქვს, ვიდრე ბოძებულს— „თუ ნასყიდი იყო, მისი საქონელი ბატონს ეხელთების... თუ ან წყალობის ყმა იყვეს, ან პატრონის მინაცემი, იმის ცოლს უფრო ცოტა რამ გამოართვას“¹⁰⁹). ამათზე უკეთესს მდგომარეობაში იყო თავის ნებით ყმად შესული, რომელიც გადადის ერთის ბატონისაგან მეორესთან ბატონის „ხელ-წერილით“. იგი ყმა-კი არ არის, არამედ „პატრონის და მფარველის“ მძებნელი¹¹⁰). დროებით მოვალე (nexus), თუ ვალს გადასწყვეტდა, ხდებოდა აზატი, თავისუფალი კაცი¹¹¹). ეს განსხვავების ლარი ღრმად არ არის გატარებული არც კანონ-მდებლობაში, არც პრაქტიკაში. ბერძენთა კანონებმა იქონიეს საშინელი გავლენა¹¹²) ძველს ჩვეულებაზედ საქართველოში. თუმცა კაცთ-მოყვარე ვახტანგი სცდილობდა შეემცირობინა

¹⁰⁹) ვახტ. კან., § 248.

¹¹⁰) Кр. гр., 29, 31. Церк. гудж., 84, 67. „ბატონი ყმას უნდა როგორც შვილს ისე მოჰქცევოდ“. Кр. гр., 56.

¹¹¹) აღბუღას კან., § 72; Кр. гр., 6. როგორც რუსეთში „неустойка“-ს იხდიდნენ, ისეც ჩვენში ერთი ბატონის ყმად რჩებოდა.

¹¹³) გაავრცელეს წარმოდგენა: „ყმისა ყველა ბატონისა

იუროსდიქცია ბატონებისა ყმებზედ („ნურა კაცი თავის ყმას ნუ შეაწუხებს“, სწერს ვახტანგი), მაგრამ პრაქტიკამ კიდევ წინ გადასდგა ფეხი, უფრო ძლიერ შეაღიწროა გლეხი, ვიდრე ვახტანგის კანონები აძლევდა ნებას.

VII

საფუძველი ბატონ-ყმობას სამმა ელემენტმა დაუდო — „ნასყიდმა“ (ვალ-გადაუხდელმა), „ბოძებულმა“, და თავის ნებით ყმად შესულმა. „ნასყიდმა“, რომელზედაც უფრო საგრძნობლად გავრცელდა გადმოტანილი ბერძენთა შეხედულობა ყმაზედ, შეაღიწროა ბოძებული გლეხი, თავის ნებით შესულმა ბატონის შფარველობის ქვეშ გადასცა „ნასყიდ-ბოძებულს“ ჩვეულება გადასვლისა და განთავისუფლებისა. აღბუღას კანონით აზატი ხდებოდა კაცი, როცა იგი გადიხდიდა ვალს¹¹³). ვახტანგმა მიიღო კანონად ეს გავრცელებული ჩვეულება, მხოლოდ პირობის აღსრულება, „კაღის გადახდა“ შეიქმნა შეუძლებელი ვალის

არის“. ბერძენთა კანონები რომ მოქმედებდა ჩვენში, ეჭვი არ არის, რადგანაც სიგელებში ხშირად ნახავთ მითითებას ბერძენთა კანონებზე. მაგ, Кр. гр., გვ. 20.

¹¹³) აღბუღას კან., § 72. Кр. гр., 6.

ამღებისათვის: მომეტებული ნაწილი გლახთა ველარ ჰპოულობდა საშუალებას ეპლი გადაეწყვიტა და ძალა-უნებურად რჩებოდა ყმად. ასეთი პროცესი მოხდა რუსეთშიაც, სადაც კანონ-მდებლობით-კი არ დამაგრდა (прикрѣпился) ყმა ბატონთან და იმის მამულთან, არამედ ეკონომიურის გარემოების შედეგი იყო ვალის ამღების ყმად გადაქცევა¹¹⁴).

რადგანაც სურვილი განთავისუფლებისა ძლიერი იყო ყმათა შორის, ამიტომ, როგორც რუსეთში, დაიბადა საქართველოშიაც ორ-ნაირი ფორმა თავის დახსნისა: გადასვლა სხვა პატრონთან, რომელიც გაუსწორდა პირველ ბატონს გლახის ვალში¹¹⁵), და გაპარვა ყმისა ვალის გადაუწყვეტლად. შესანიშნავია, რომ ჩვენში, როგორც რუსეთშიაც, განთავისუფლებული იხდიდა „неустойба“-ს, როცა თავისუფლდებოდა: ჯანია ყორღანაშვილს აძლევს პირობას, რომ იგი დასტოვებს ერთს შეილს ბატონთან „ნასყიდ ყმად“; თუ ვინმე გამოისყიდის ჯანიას, იგი და-

¹¹⁴) ბორის გოდუნოვის დადგინებას „О прикрѣпленіи крестьянъ“ პროფ. ვ. ო. კლიუჩევსკი რაცხს „ისტორიულ-ლიტერატურულად“, რადგანაც ეს ძვირფასი დოკუმენტი აქამდის არ არის აღმოჩენილი.

¹¹⁵) Кр. гр., 3, 6, 7, 14, 41, 45.

უბრუნებს ყორღანაშვილს იმისგან აღებულის ვალს¹¹⁶). ეს ჩვეულება, ვალის გადაწყვეტა სხვა შემძლებელის ბატონის მიერ, ძალიან ხშირია და კანონით ვახტანგის მიერ განმტკიცებულ იქმნა¹¹⁷). ვახტანგმა შეიწყნარა უკანონო ჩვეულება—გაპარვა ყმისა და დაადგინა, რომ გაპარული ყმა 30 წლის განმავლობაში მოიძებნოს და, თუ ამ ვადის განმავლობაში ბატონმა იპოვა თავის დაკარგული ყმა, იგი ვალდებულია იმის ყმის შემნახველს გადაუხადოს ყმაზედ დანახარჯი და მისცეს იმის დროებით მფარველს ნახევარი იმ სარჩოდგან, რომელიც გამოპარულმა ყმამ „ახალს ბატონს“ შესძინა. აი თვით მუხლი როგორ გვიხატავს ამ გარემოებას: „თუ ერთი მეორეს „ყმა“ ერთმანეთს მიუვირდეს და თავი ნასყიდად დაუწეროს, ან იმ მებატონემ იმ „გლეხ კაცს“¹¹⁸) ან კადი გადაუწყვიტოს და ან შიმშილობაში გამოჰკვებოს და დავთარში ჯერ არ დაწერილიყოს იმის სახელზე და ისე წამოედგოს პირველი მებატონე, რაც ამ ახალს ბატონს იმაზე ხარჯი ექნას, ის პასუხიც უნდა მისცეს, და რაც ამ გლეხ-კაცს ამ ახლის ბატონის ხელში მოუვია, იმისი

¹¹⁶) Кр. гр., 3, 6, 7, 14, 30, 41, 45; Церк. гуд., § 8, 61.

¹¹⁷) ვახტ., კან., § 200.

¹¹⁸) ვახტანგის კანონებში, როგორც ამ მუხლიდგანაც

ნახევარი უნდა ახალს ბატონს მისცეს და თავისი ყმა ძველს ბატონს უნდა მისცეს¹¹⁹).

სიგელი 1772 წ. ამ მუხლს მშვენიერად ასურათებს. სიგელი გვიჩვენებს, რამდენად აძლიერდა პასუხს კანონ-მდებლობა ცხოვრების მოთხოვნილებას და რამდენად შესაძლო იყო მისი განხორციელება. ამ სიგელში ვკითხულობთ: ... „Справлялись съ закономъ и нашли, что, по закону царя Вахтанга, если крестьянинъ уйдетъ отъ своего господина и проживетъ въ другомъ мѣстѣ 30 лѣтъ, то прежній владѣлецъ не можетъ уже имѣть на него владѣльческихъ правъ. А какъ крестьяне Мирзашвили въ Джавахетіи всего 6 лѣтъ, то мы, вслѣдствіе этого и на основаніи этого вышеприведеннаго закона, постановили: признать ихъ крестьянами сардара Давида (Орбеліани)¹²⁰). კანონი, რომელიც აქ მოხსენებულია, გვაუწყებს შემდეგს: „თუ აქედამ აყრილი გლეხი სხვის საბატონოში წავიდეს, თუ იქ ექვსი წელიწადი დაჰყოს და ისევ ხელმწიფის ყმად მო-

სჩანს, ხშირად განურჩევლად იხმარება ყმა და გლეხ-კაცი. სიგელებშიაც ასეა (крестьянинъ, „крѣпостной“). ამ გვარადვე ირევა, როგორც ვნახავთ, მეფე-ბატონი და ბატონ-პატრონი.

¹¹⁹) ვახტ. კანონები, § 200.

¹²⁰) Кр. гр., 25. რუსულად მოვიყვანე, რადგანაც მსურდა და დამეცვა ტექსტი.

ვიდა, თუ უნდა მისცემს ხელმწიფე, თუ უნდა არა¹²¹⁾“... ეს პირველი ნახევარია იმ დადგინების საფუძველად, რომელიც გადასწყდა ორბელიანის სასარგებლოდ. მეორე ნახევარს მსაჯულის გადაწყვეტილებებისას აქვს საფუძველი შემდეგს მუხლში: „თუ საბატოს კაცის შეილის ყმა სხვის საბატონოში წავიდეს, თუ 30 წელიწადი იქ დაჰყო და ისეკ მოვიდა და სხვა კაცს ეუბო, კვლავს შეუკა, თუ ნაკლები დაჰყო... ძველს ბატონს უნდა მიეცეს“¹²²⁾... მირზაშვილი ოც-და-ათ წელზედ ნაკლები იყო დაკარგული და ამიტომ გადაუწყვიტეს ორბელიანთან— პირველ მებატონესთან დაბრუნება.

ბატონები ეძებდნენ თავიანთ დაკარგულ ყმებს¹²³⁾. ვადად წინად დადებული იყო 30 წელიწადი. ამის კვალს ეპოულობთ აღბუღას კანონებში, რომელმაც თავის მხრივ შეამცირა ვადა შვიდ წლამდე¹²⁴⁾. ვახ-

¹²¹⁾ ვახტ. კან., § 201.

¹²²⁾ ვახტ. კან., § 202.

¹²³⁾ სოლომონ და ირაკლი მეფეთა შორის დადგენილ ხელშეკრულების მეშვიდე პუნქტი ამბობს: ყმანი და გლეხნი თვინიერნებით გადასულნი ერთმანეთს დაუბრუნდეს (Дѣла грузинскія. Арх. М. М. Д.).

¹²⁴⁾ აღბუღას კან., § 78. შეად. მოსკეს კან., § 16.

ტანგმა ვადად ისევ 30 წელი დასდო¹²⁵). რუსეთში ჯერ ხუთი წელიწადი იყო, შემდეგ 10—15 წ., 1646 წელს ალექსი მიხეილის ძემ ვადა სრულებით მოსპო და ნება მისცა მებატონეებს ეძებნათ დაკარგული ყმა უვადოდ („безсрочно, безъ урока лѣтъ, вѣчно“). ამ კანონის ძალით, მე-XVII საუკ. დასაწყისს გაპარულ ყმებს ეძებდნენ ბატონები ეკატერინე მეორის მეფობაში! ჩვენში უფლება ძებნისა გადადიოდა არამც თუ შეიღებზედ, არამედ ნათესავეებზედაც. მოხისელის ბატონის გლეხი გაიპარა რუისში, მაგრამ მისის ბატონის ნათესავემა, მეფე ვახტანგის ბრძანებით, მოაძებნინა და გახდა თავის ყმად¹²⁶). თვით შაჰაბაზის დროს ამ გაპარვასა და დაბრუნებას ეხედავთ გამეფებულს. იგი უბძანებს ფირმანით ქიურამ-ოღლის (გურამიშვილს), გლეხები (ყმანი) მოსძებნონ, საცა არიან, და დაუბრუნონ პატრონს¹²⁷). ყმები თავისას არ იშლიდნენ და გაპარვას არ იეიწყებდნენ¹²⁸). თუ გაპარული 30 წელს (ან 12 წ. თრიალეთზედ) დაჰყოფდა, მაშინ იგი თავისუფლდებოდა ბატონისაგან.

¹²⁵) ვახტ. კან., § 202.

¹²⁶) Кр. гр., 8, 25. Акты Кавказ. Археогр. ком. I, 47, 72.

¹²⁷) Кр. гр., 87.

¹²⁸) Кр. гр., 13, 105.

ვახტანგ მეფემ ეს 30 წლის ვადა დასდო, შეგვიძლიან ვიფიქროთ, მცირე მამულის პატრონთა სასარგებლოდ წინააღმდეგ დღთა მებატონეთა. დიდის მამულის მფლობელს შეეძლო გადაყვანილი გლეხი დაემალა შეიდის წლით, როგორც აღბუღა სწერდა¹²⁹), სხვა-და-სხვა მიფარებულს მხარეს თავის უზარმაზარის მამულისა და შემდეგ ამ ვადისა დაესაკუთრებინა გამოპარული გლეხი კანონის ძალით, 30 წლით დამალვა უფრო ძნელი იყო და გამოქცეულის ყმის ძველს პატრონს მეტი დრო ეძლეოდა იმის მოსაძებნად.

გარემოება იცვლება და ვადას მნიშვნელობა აღარა აქვს გამოქცეულის ყმის დაბრუნებისათვის, თუ იგი გამოპარული გლეხი „დაეთარში“ ახალს ბატონთან აღწერის დროს ორჯელ მოექცა. ქართლში აღწერა შეიდ წელიწადში ერთხელ ხდება, მაშასადამე საკმარისი იყო ორ აღწერას—14 წელიწადს—გაეცლო ყმის გამოპარვიდამ, რომ ბატონს დაჰკარგეოდა ნება იმის მოსაძებნად, მაგრამ ჯერ კიდევ თვით ყმას ეძლევა ნება დაბრუნდეს ძველს პატრონთან. რაკი გაივლის 30 წელი, მაშინ ყმაც ჰკარგავს უფლებას დაბრუნდეს უკან და, თუ დაბრუნდა „სამკვიდროზედ“, იმან (ძველმა ბატონმა) ისევ უნდა მოსცეს¹³⁰). «ხელ-

¹²⁹) აღბუღას კან., § 78.

¹³⁰) ვახტ. კან., § 199.

მწიფის დაკთაში ვისაც მოსვლია, იმის სახელზედ ჭირის მქონლად დაიწეროს¹⁸¹). აქედგან ბატონ-ყმობა დაბადებული ეკონომიურს ნიადაგზედ იქმნა მიღებული კანონით და განმტკიცებულ სიაში, „დაკთაში“ ჩაწერით. რუსეთში პირველის რევიზიის შემდეგ (1718 წ.) ყმანი ჩაიწერნენ რევიზიის სიაში („ревизскія сказки“). ჩვენში მოექცნენ „დაეთარში“. ვინც ორჯელ აღწერის დროს ერთისა და იმავე ბატონის დაეთარში მოექცა და დაჰყო იმასთან 30 წელი, იგი რჩება იმის სამკვიდრო ყმად, წინანდელს „სამკვიდროზე“ ველარ წავა, თუ წავა, ისევ უნდა მოსცეს¹⁸²). თვით ელი, „მწყემსი ხალხი, რომელიც ხენა-თესვას არ მისდევს და ბინას იცვლის“¹⁸³) („гуляющіе люди“ რუსეთში), რაკი მოექცა დაეთარში, ხდება ბატონის სამუდამო ყმად, ჰკარგავს უფლება თავისუფლად გადასვლისას¹⁸⁴).

¹⁸¹) ევროპაში საკმარისი იყო ერთი წელიწადი ყმას გაეჭარებინა სხვა ბატონთან, რომ იმის ყმად გამხდარიყო (droit d'eubainage). Карѣвъ. Франц. Крестьяне, 42.

¹⁸²) Кр. гр., 25. „დავთრის“ მნიშვნელობაზედ ნახე Баєрадзе. Археол. Путешествіе по Гуріи и Адчарѣ, გვ. 320, 327.

¹⁸³) ვ. უმიკაშვილის ახსნა „ელისა“. იხ. „დასტურლო-მალი“, გვ. 169.

¹⁸⁴) Кр. гр., 27. შესანიშნავია, ბატონს რომ სხვის ყმამ

მაშასადამე, კერძო დამოკიდებულება, რომელიც სუფევდა ბატონსა და ყმას შორის, მთავრობამ სახელმწიფო აქტებით, „დაეთარშო“ ჩაწერით აღწერის დროს განამტკიცა, მისცა იურიდიული სანქცია ცხოვრებისაგან დაწულ გარემოებასა და მიზეზს და აღიარა მტკიცე კანონად გაძლიერებული და გახშირებული ჩვეულება, ბატონთან ხელწერილის, „წიგნის“ დადების მაგიერ, სახელმწიფო სიით დაკავშირება ყმისა ბატონთან.

ბატონ-ყმობაში ამ გვარად უნდა აღინიშნოს, როგორც სუყველგან მოხდა, ორი ფაზისი განვითარებისა: მომზადება ბატონ-ყმობისა ეკონომიურის მიზეზებით და იმის განმტკიცება კანონ-მდებლობით, მთავრობის აქტებით.

VIII

ყმები ჰყავდათ როგორც კერძო ბატონებს, აგრეთვე თვით მეფეს (სახასო ყმანი) და ეკლესია-მონასტრებს. ხშირად ყმანი ბატონისა და მეფის განუჩიველად იხმარებიან, რადგან მეფეც თავის თავს ყმის

„წიგნი“ მისცეს მოტყუებით, „მომღევარი“ არა შეაესო, და ახალის ბატონის სიაში ჩაეწეროს, ძველი ბატონი ჰკარგავს იმაზედ უფლებას. ვახტ. კან., § 262.

შესახებ „ბატონს“ უწოდებს. აქედამ წარმოსდგა გამოურკვევლობა, როდის არის ლაპარაკი მეფეზე და როდის კერძო ბატონზედ. იქნება ეს ასე მოხდა იმიტომ, რომ წინანდელი ბატონი და შემდეგი მეფე ერთ-ნაირად ექცეოდნენ ყმებს, ჰქონდათ თანასწორი იურისდიქცია ყმებზედ¹³⁵). სახასო და საეკკლესიო ყმათა შორის, როგორც საერთოდ საბატონო ყმებში, მოჰყვნენ ტყვე და ნასყიდი, ნაბოძები და შეწირულნი, თავის ნებით ყმად შესულნი და თავ-შეფარებულნი. საეკკლესიო ყმათა რიცხვი მუდამ ჰმატულობდა, რადგან ცოდვილნი მებატონენი სულის საცხონებლად არ იშურებდნენ ეკკლესიებისთვის ყმებისა და მამულის შეწირვას. დასავლეთ ევროპის ისტორიკოსის გრიგოლ ტურსკის ნაწერებიდგან აშკარად, სჩანს ის შეუთანასწორობა, რომელიც მეფობდა კერძო უწმინდურის ცხოვრებასა და ეკკლესიათა უხვის შეწირულებას შორის (VI საუკ.). ჩვენშიაც გადაშალეთ გუჯრები და ყოველს გვერდზედ შეხვდებით,

¹³⁵) ასეთ განურჩევლობას ბატონისა და მეფის ხმარებაში ვხედავთ სხვის კანონებშიაც. ფრანგების სამართალში dominus და rex ირევა. სხვა-და-სხვა ხელთ-ნაწერი სხვა-და-სხვა დროისა ხმარობს ქველად dominus და შემდეგ rex. ნახე Lex Salica, §§ 13, 44, 46; in trustee *dominica* და in trustee *reguli*. Cpav. Deloche. L'Antrustion, page, 6.

რომ სულის მოსახსენებლად, ცოდვათა მისატყვებლად, შეიღების სადღეგრძელოდ, წირვითა და ლოცვით მოსახსენებლად¹⁸⁶) ჩვენნი მებატონენი ხელ-გაშლით სწირავდნენ ეკლესია-მონასტრებს მამულსა და ყმებს. აქ, საეკლესიო ყმათა შორის, როგორც ევროპაში, ნახავთ თავის თავის შემწირველთ: სულაძემ შესწირა თავი ეკლესიას და შიეცა ნება საეკლესიო მამულზედ დასახლებიან¹⁸⁷). უპატრონონი და უბატონონი ეძებდნენ მფარველობასა და ყმობას ეკლესიისას: აქტი 1740 წ. გლეხი არაგვის ერისთავისა, ლეკების ტყვეობიდან განთავისუფლებული, დარჩენილი უპატრონოდ, შეეფარა ურბნისის მონასტერს¹⁸⁸). ეკლესია თვით უფლობს ყმებს და ასახლებს თავის მიწა-წყალზე¹⁸⁹). ერთის შეხედვით თითქოს ეკლესიის მონაწილეობის მიღება გლეხთა სყიდვაში არღვევს კათოლიკოზთა კანონებს, რომელთა თანახმად ეკლესია უკრძალავდა ყმის სყიდვა-გასყიდ-

¹⁸⁶) Церк. гуд., 7, 19, 59, 62, 26, 28. Археол. путеш. по Гуріи, 303, 318.

¹⁸⁷) Церк. гудж., 19; ნახე კიდევ Церк. гудж., 55.

¹⁸⁸) Церк. гудж., 27, 57.

¹⁸⁹) Церк. гудж., 58, 59, 61. Brosset. Introduction, 127.

ვას¹⁴⁰). ეკლესია გასაკიცხი არ არის, თუ იგი ყი-
დულობდა ყმებს მხოლოდ იმიტომ, რომ მათი შევი-
წროებული გარემოებაა შეემსუბუქებინა: საეკლესიო
ყმას ბევრი შეღავათი ჰქონდა შედარებით სა-
ბატონო ყმასთან და ამიტომაც ხდებოდა, რომ სა-
ბატონო ყმები იპარებოდნენ და გადადიოდნენ საეკლესიო
მამულზე: ციციშვილის გლეხი ზაქარია გა-
სიტაშვილი, შევიწროებული თავის ბატონისაგან,
შეეფარა რუისის სობოროს; მეფემ იცნო გლეხის სა-
ჩივარი სამართლიანად და თავის ქონებით გადასცა
იგი რუისის კათედრას¹⁴¹). ერთნელ შეწირული მა-
მული და ყმა ეკლესიისაგან აღარ გამოიწირე-
ბოდა¹⁴²).

ეკლესიის მფარველობის ქვეშ შესულთ მიეტე-
ვებოდათ დანაშაულნი: მოჯამაგირემ თულაშვილთა
გაპატონურა ქალბატონი, ბატონებს იმის მოკვლა უნ-
დოდათ, მაგრამ რაკი ეკლესიას შეეფარა, მიუტევეს
შეცოდება ხორციელი¹⁴³).

¹⁴⁰) კანონები კათოლ., § 2; Церк. гудж., 148, 149.

¹⁴¹) Церк. гудж., 45; ნახე კიდევ Brosset. Introduc-
tion, 151, 152—3. Кр. гр., 8, 149.

¹⁴²) Церк. гудж., 35.

¹⁴³) Церк. гудж., 59. ეკლესიის მფარველობის ქვეშ
შესულთ ახლაც მიუტევებათ ხოლმე დანაშაული თუშ-ფშავ-ხევე-

საეკლესიო მამულის გამნაწილებელი ყმათა შორის არის კათოლიკოზი, ეპისკოპოზი, წინამძღვარი მონასტრისა, თუ სამონასტრო მამულს განმეორებით დამტკიცება სჭირდება ახალის მეფისაგან¹⁴⁴). აგრეთვე თვით ეკლესია ურიგებს და ამტკიცებს საეკლესიო მამულს იმათ სასარგებლოდ, რომელთაც წინააღმდეგ მიიღეს იგი მოსახმარად. ამიტომ როგორც ამოწვევითი საბატონო მამული უბრუნდება ბატონს, აგრეთვე საეკლესიო მამული უბრუნდება კათოლიკოზს, წინამძღვარს, რომელიც უმაღლესის პატრონის უფლებით აძლევს თავის ყმებს¹⁴⁵). ერთის სიტყვით, საეკლესიო და სამონასტრო ბატონები არაფრით არ ირჩევიან ჩვეულებრივ მამულის ბატონებისაგან. ეს თანასწორობა იქამდის მიდის, რომ სამღვთო პირზედ გადადის წინამძღვრობაც ჯარისა, იმ ყმათაგან შემდგარი, რომელნიც დასახლებულნი იყვნენ საეკლესიო მამულზედ¹⁴⁶). რადგან მიღებული იყო, რომ

სურეთში. ნახე ჩემი წერილი. „О мохевцах“ въ Этнограф. сборникѣ, вып. III.

¹⁴⁴) Церк. гудж., 12, 96, 97.

¹⁴⁵) Церк. гудж., 150. ქუთაისის შიტროპოლიტმა გადასცა ამოწვევითი მამული გლეხის შოშიძისა გლეხს ჯანე ჩვაძეს. იხ. კიდევ Церк. гудж., 113, 114, 125, 126.

¹⁴⁶) Крест. гр., 21—22.

ბატონი თავის ყმებით მიდიოდა ჯარში, ამიტომ კათოლიკოზიც თავის გლეხებით, როგორც სამხედრო კაცი, ასრულებდა ლაშქრობის მოვალეობას. დასავლეთ ევროპაშიაც მოხდა ასეთი მატერიალიზაცია ეკლესიისა: ეპისკოპოზები, ამბობს ისტორიკოსი გრიგოლ ტურსკი, დადიოდნენ ჯარში, შეჭურვილნი იარაღით.

გლეხს ერჩივნა ეკლესიის ყმობა: სასულიერო წოდებას უფრო ნაკლები მოთხოვნილება ჰქონდა, ვიდრე ჩვენს თავად-აზნაურს, გონებითა და ზნეობით პირველი მალლა იდგა მეორეზედ და ქონებრივი შეძლებაც მეტი ჰქონდა. ამიტომ, საფიქრებელია, ეკლესია ნაკლებად აწუხებდა თავის ყმას შედარებით თავად-აზნაურთან. ეკლესია სცდილობდა დაეცვა მშვიდობიანობა და კაცობრიობა ყმათა და ბატონთა შორის; იგი სცდილობდა გაერცვლებული ბარბაროსული ჩვეულება—ყმის ყიდვა-გაყიდვა მოესპო და, რასაკვირველია, თვითვე არ იზამდა მას, რის წინააღმდეგაც იბრძოდა. ეკლესიას ამ შემთხვევაში დიდი გავლენა ჰქონდა ბატონ-ყმობის მოსალაზმობად და მოსატყვად. ბატონები აძლევდნენ პირობას ეკლესიას, რომ ყმებს არ გაჰყიდ-გამოჰყიდდნენ, ტყვეს ურჯულაზედ არ გაჰყიდდნენ. სამეგრელოს მთავარი ბეჟანი აძლევდა ალექსანს კათოლიკოზს გრიგოლს, რომ უენს ბძანებას ტყვეების გაყიდვის შესახებ შევასრუ-

ლებ და ვინც დაარღვევს ამ მცნებას, დავსჯი კანონიერად¹⁴⁷). ასეთი მნიშვნელობა ჰქონდა ეკკლესიას, მაგალითად, რომის იმპერიაშიაც¹⁴⁸).

საეკკლესიო გლეხს შეეძლო კათოლიკოზის თანხმობით გაეყიდნა თავის მამული, სახლი, ვენახი¹⁴⁹), შეეძლო თავისუფლად წასულიყო სავაჭროდ, შეეძინა თავისი საკუთარი მამული¹⁵⁰). იგი იყო განთავისუფლებული ზოგიერთ ხარჯისაგან, რომელიც უთუოდ უნდა გადაეხადნა საბატონო ყმას. ხშირად იმას ერთმევა მხოლოდ სანთელ-საკმელი, ან მოვალედ ხდება წელიწადში ერთხელ ალაპი გაუმართა ბატონის სულისთვის¹⁵¹). სახელმწიფოდ მას ერთმევა ლაშქარ-

¹⁴⁷) Церк. гудж., 149. АКТЫ Кавказ. Арх. ком. I, 52, 55, 56, 61, 64. Brosset. Introduction, 82.

¹⁴⁸) Defensor civitatis—მფარველი საწყალის ხალხისა იყო ეპისკოპოსი, რომელსაც მიეცა სისხლის იურისდიქციაც. ჩვენში დიდი მნიშვნელობა ჰქონდა ჭყონდიდელს. აქვე ურიგო არ იქნება მოვიყვანოთ ჩვენ ქორეპოსკოპოზების ასახსნელად შესანიშნავი ცნობა: ბერძენთა იმპერ. ლევ. I განკარგულებით პატარა მაზრებში (chorai) დანიშნულნი იყვნენ ქორეპოსკოპოსნი, რომელთაც ემორჩილებოდა მაზრები. Kuhn. Die Städtische und burgerliche vertassug d. Rom. II. B. II, стр. 241.

¹⁴⁹) Кр. гр., 29, 56.

¹⁵⁰) Церк. гудж., 52, 64, 65, 59.

¹⁵¹) Церк. гудж., 27, 89, 109, 132, 144. Brosset. Introd., 115, 129.

ნადირობისა და სათათრო საურის გადასახად.¹⁵²⁾ ეს ისეთი მოვალეობა იყო ყოველის კაცისა, ვინც საქართველოში სცხოვრობდა, რომ ამ ხარჯისაგან განთავისუფლება შეტად იშეიათი საქმე იყო¹⁵³⁾. როცა ჩამოხეთელით საერთოდ გლეხის გადასახადს, ამ საგანს კიდევ დაეუბრუნდებით; ახლა-კი საკმარისია ვსთქვათ, რომ საეკლესიო ყმის სამსახური ხშირად არ იყო მძიმე: ნახევარ გირვანქის სანთლის შეწირვა ბევრს არ გაუჭირდებოდა¹⁵⁴⁾. რასაკვირველია, იყვნენ ისეთი საეკლესიო ყმანიც, რომელნიც საბატონო გლეხთან თანასწორად შეწუხებულნი იყვნენ. რადგან ზღვილი იყო ეკლესიის ყმობა, ამიტომ ვხედავთ დაუღალავს ცდას ყმის მხრივ გადავიდეს საბატონო ყმობილამ საეკლესიო გლეხად. თუ მივიღებთ მხედველობაში, რომ საბატონო ყმას საეკლესიო სამსახურიც არ აკლდებოდა, მაშინ საბუთიანად ვიცნობთ ამ მეცადინეობას ყმებისას. თვით განთავისუფლებულნი ყმობისაგან შედიან ეკლესიის ყმად (Дв. гр.)

ამას დაუმტყუთ ის გარემოება, რომ სახასო

¹⁵²⁾ Церк. гудж., 10, 15, 37, 38, 107, 108. Brosset. Introduct. 124. АКТЫ Кавказ. Археогр. ком., I, 8, 9, 23, 30.

¹⁵³⁾ Церк. гудж., 56, 105.

¹⁵⁴⁾ Церк. гудж., 55, 87, 125, 81.

და საბატონო ყმა ყოველთვის ემსახურებოდა ეკკლესიასაც. „Въ Грузиѣ никто никогда не слыхалъ, чтобы кто-нибудь уклонился отъ уплаты церковныхъ податей“¹⁵⁵). ორის სამსახურის გაწევის მაგიერად, ყმას ერჩივნა ერთი საეკკლესიო ბატონი ჰყოლოდა და იმისთვისაც ბევრად ნაკლები სამსახური დასჭირდებოდა, ვიდრე ჩვეულებრივ ბატონისათვის. სახასო ყმასთანაც შედარებით საეკკლესიო უკეთესს მდგომარეობაში იყო: სახასოს არ ეძლეოდა, როგორც ენახავთ, იმდენი შელავათი გადასახადში, რამდენიც საეკკლესიოს. ახლაც სახასო გლეხები ბევრით ჩამორჩენილნი არიან, მაგალითად, ქრისტეს საფლავის ყმებთან შედარებით: „მონასტრის გლეხები თითქმის უფრო უკეთესს ყოფა-ცხოვრებაში არიან, ვიდრე სახელმწიფონი. სახელმწიფო გლეხებს არა ჰყოფნით თავისი მამული და ძალა-უნებურად გადადიან საბატონოში და ემსახურებიან ორ ბატონს: სახელმწიფოსა და რომელსამე მეზამულეს. მონასტრის, ანუ საბერო გლეხს მამული სწორედ თავზედ-საყრელი აქვს. იგი მხოლოდ ერთად-ერთს ბატონს ემსახურება, ერთთან აქვს საქმე, აძლევს მცირედს ხაჯს ჰურ-

¹⁵⁵) Кр. гр., 27.

ზე, ქერზე, სიმინდზე, ვენახზე; სხვა ყველა მიწის
ზოსაეალი თავისუფალია გადასახადისაგან¹⁵⁶).

IX

გლესს ერჩივნა აგრეთვე მეფის ყმობა: ის უფრო
ნაკლებად სასტიკი ბატონი იყო. გარდა ამისა საბატონო
გლესნი მეფის სასარგებლოდ მაინც იხდიდა
„კოდის პურს, საბალახეს, ბეგარას“. აგრეთვე „ლაშ-
ქარ-ნადირობა არც ერთ არ დააკლდების, უნდა ქნას,
თუ ხელმწიფემ არ გაათარხნა“¹⁵⁷). გათარხნება-კი
იშვიათი იყო. მეფე ანთავისუფლებდა საბატონო ყმებს
სახელმწიფო ხარჯისაგან ბატონის რაიმე სამსახურის
დასაჯილდოვებლად. მეფე როსტომმა განათავისუფ-
ლა ტატიშვილის ყმები ღალისა და საბალახოსა-
გან იმ ერთგულებისათვის, რომელიც ტატიშვილმა
დაუმტკიცა მეფეს, როცა საომრად მიესია კახეთის
მფლობელს¹⁵⁸). უფრო იშვიათი იყო ლაშქარ-ნადი-
რობის მოვალეობის ახლა საბატონო ყმებისაგან მეფის

¹⁵⁶) „ივერია“ 1888 წ. № 216. „წერილი ქართლი-
დამ“, ს. გუნცაძისა.

¹⁵⁷) ვახტ. კან., § 162. აგრეთვე საქორწილო და აღაპი
მეფისთვის არ აკლდებათ. Кр. гр., 70.

¹⁵⁸) Крестъ. гр., 4.

სასარგებლოდ¹⁵⁹). თუ ენისელის მოურავის ყმანი მეფე ალექსანდრემ 1527 წ. სიგელით განათავისუფლა მალისაგან, ეს ჯილდო იყო იმ სამსახურისათვის, რომელიც ბებურმა მეფეს გაუწია ძმისწულთან (ლეონთან) ომში¹⁶⁰). საბატონო ყმანი იშვიათად არიან თავისუფალნი სახელმწიფო გარდასახადისაგან და სახასო გლეხები-კი ხშირად თავისუფლდებიან ყველა სახელმწიფო გამოსადებისაგან მარტო იმიტომ, რომ ყმა მორჩილი არის. რაკი სახასო უკეთესს მდგომარეობაში იყო და საბატონო ყმა ორს ბატონს—მეფეს, და პატრონს-ბატონს ერთად ემსახურებოდა, ამიტომ არა ერთხელ ვხვდავთ მაგალითს, რომ საბატონო ყმა სცდილობს გადავიდეს ან საეკლესიო და ან სახასო ყმად. გლეხი ჰგოდებს, როცა იმას ბატონი იჩემებს და არმევს სახასო სითარხნეს, მეფეს სთხოვს მიიღოს თავის მფარველობის ქვეშ და დაიხსნას შევიწროებისაგან. ასეთს თხოვნას წარმოადგენს სიგე-

¹⁵⁹) ვახტანგმა აზნაური გაბაშვილი განათავისუფლა ყველა გადასახადისაგან, გარდა ლაშქარ-ნადირობისა და თათრის მალისა. Двор. гр., 13. აგრეთვე მეფე გიორგიმ გაათარხნა ყმანი ხერხეულიძისა სახელმწიფო გადასახადისაგან, გარდა ლაშქარ-ნადირობისა. Двор. гр., 10.

¹⁶⁰) Двор. гр., 2, 47; ნახე Кр. гр., 74.

ლი, მიცემული ივანე შავდათუაშვილის სახელობა-ზედ¹⁶¹).

ვანთავისუფლებული ბატონისაგან, „აზატი“ ყმა მიდის მეფის მფარველობის ქვეშ. დავით გიორგაშვილი, გათარხნებული ყმობისაგან, მიდის ყმად მეფე ერეკლესთან¹⁶²), და უკეთესს ბატონსაც ვერ იპოვნიდა.

სახელმწიფო ინტერესს შეადგენდა გლეხის მდგომარეობა განეკარგებინა. პრინციპი ავსტრიის იმპერატორის იოსებ II—*pauvre paysan, pauvre rayon* კარგად ჰქონდათ შეგნებული ჩვენს მეფეებსაც. ამისთვის ისინი სცდილობდნენ კანონით განესაზღვრათ გლეხის სამსახური ბატონისადმი, დაემკვიდრებინათ კაცთ-მოყვარული დამოკიდებულება ყმასა და ბატონს შორის. ვახტანგმა კანონით მისცა ნება ყმას თავი დაანებოს თავის სასტიკ ბატონს, თავი შეათაროს სადმე ექვსის წლით და შემდეგ დაბრუნებისა შეიძლოს და გადავიდეს სახასო გლეხად. „იმიტომ დავწერეთო, უმატებს კაცთ-მოყვარე მეფე: რომ ნურა კაცი თავის ყმას ძალას ნუ დაატანს, თორემ წავა,

¹⁶¹) Кр. гр., 77.

¹⁶²) Двор. гр., 26.

ექეს წელიწადს სხვაგან დაჰყოფა, მოვა, ხელმწიფეს ეყმობა და ყმა დაეკარგებათო“¹⁶³⁾

გარდა კაცთ-მოყვარეობისა, ამ კანონის აღიარებას უღწევს საფუძვლად პოლიტიკური და ეკონომიური მოსაზრებაც. ჩვენს სახელმწიფოს ჰქონდა, გარდა მაღალის ღირსების მიცემისა¹⁶⁴⁾ დასაჯილდოებლად, ერთად-ერთი წყარო—მამულის მიცემა გლეხებით. შემდეგ ვხედავთ მამულის მიცემის მაგიერად თანამდებობის¹⁶⁵⁾ ბოძებას, რომელიც აძლევდა უფლებას მოხელეს თავის სასარგებლოდ მოეხმარა ერთი ნაწილი სახელმწიფო შემოსავლისა. ნაზარ-ალი-ხანი აძლევს პაპუა ორბელიანს ახალ-ქალაქის მოურაობას „ყოველის შემოსავლით“¹⁶⁶⁾. იმამ-ყული-ხანი კოდალაშვილს აძლევს მდიენობას კახეთში და ნახევარს

¹⁶³⁾ ვახტანგის კან., § 201.

¹⁶⁴⁾ აზნაურობას აძლევს მეფე სოლომონ პარიამაშვილს. Двор. гр. 1797 წ.; გურიის მთავარი—გიორგი არბელაძეს. Дв. гр., 54.

¹⁶⁵⁾ ხაინტურესი ცნობანი უკმხვდა არხივში, რომლითაც შემდეგ ვისარგებლებ. აწ-კი პირდაპირ ამოვწერ, რა სახელწოდების თანამდებობანი იყვნენ ცნობილნი ძველს საქართველოში. ნახე ცალკე ამონაწერი წიგნის ბოლოს.

¹⁶⁶⁾ Двор. гр., 12; იხ. კიდევ გვ. 16, 24, 32; Кр. гр., 62,

შემოსავალს სახელმწიფოს სასარგებლოდ¹⁶⁷⁾ ერეკლემ მეფე აძლევს ქაბულაშილოს ლაშქარების თანამდებობას კახეთში „ყოველის შემოსავლით“¹⁶⁸⁾. რუსეთში ასეთს წეს-წყობილებას უწოდებენ „кормление“-ს. ძველ დროს პრაინციის მმართველნი ამ უფლებით ინიშნებოდნენ რუსეთში. მეთვრამეტე საუკუნის დამლევს ვხედავთ მხოლოდ საქართველოში ჯამაგირის დანიშვნას მოხელე კატათვის. ზარაშილოს ინიშნება 50 მარჩილი ჯამაგირი სხვა-და-სხვა სამსახურიანთაგანს¹⁶⁹⁾. ერეკლემ მეფე უნიშნავს მსაჯულს ლეონიძეს 80 მან. ჯამაგირს, მაგრამ ამას შემოსავალსაც უმატებს¹⁷⁰⁾. ხანდახან ხასაცოლო საჩუქარი ეძლეოდათ მეფის ერთგულებს. გურიელი გიორგი წინამძღვარს იოსებს ჰპირდება წაღების ჯღანებს: „როდესაც ჩემს გამოვიცვლოთ, ისიც შენთვის გვიბოძებია“. მეფე აძლევდა კიდევ „ნეკრესობას“, „სალთხუცესობას“, „მელვინეთ-ხუცესობას“, საბალახოს შემოსავალს და სხვა სარგებლიანს თანამდებობას, მაგ-

¹⁶⁷⁾ Двор. гр., 13, 28; Бакрадзе. Археол. Путешествіе, 298, 310; Brosset. Introd. 53.

¹⁶⁸⁾ Двор. гр., 27; Акты Археогр. Ком. I, 2, 20, 37, 17.

¹⁶⁹⁾ Двор. гр., 25; Церк. гудж., 114.

¹⁷⁰⁾ Двор. гр., 27.

ჩამ მამულითა და ყმებით დაჯილდოებული უფრო პატივსაცემი იყო. ამ ეკონომიურმა და კაცობრიულმა შეხედულობამ შეიძლება დააწერინა ვახტანგს მე-201 მუხლი, რომლის ძალით შეწუხებული ყმა, ექვსის წლით სხვაგან თავ-შეთაჩრებული, ხდებოდა შეუცილებელი ყმა ხელმწიფასა. სახელმწიფო სკდიალობდა ეს წყარო ღირსეულის მოღვაწის დასაჯილდოებლად არ მოსპობოდა, იქნება ამავე მოსაზრებით ხელმძღვანელობდა იმ დადგინების თავ ბაზედ, რომლის თანახმად უკანონო გლეხის შვილს შეეძლო გადასულაყო სახასო ყმად¹⁷¹). ჩვეულებით მიღებული იყო, რომ უკანონო შვილი ხდებოდა იმ ეკლესიის ან მონასტრის ყმად, რომლის მიწა-წყალზედაც იყო დაბადებული ბავშვი. ეკლესია, როგორც ბატონი ამ გვარის ყმისა, აძლევდა სხვას, იმ პირობით-კი, რომ იგი არ გაეყიდნათ და მიეცათ ცოტაოდენი უძრავი მამული¹⁷²). საფრანგეთშიაც ასეთი ჩვეულება იყო მიღებული: საეკლესიო უკანონო შვილი ხდებოდა ყმად (ერვად) ეკლესიისა¹⁷³).

¹⁷¹) ვახტ. კან., § 110.

¹⁷²) Кр. гр., 113—114, 125. ექვთიმე, გელათის მონასტრის მიტროპოლიტი, აძლევს ამ პირობით ერისთვის უკანონო შვილს მღვდელს იშხნელს.

¹⁷³) Карѣвъ. Исторія франц. крестьянъ, 45.

მეფე სკდილობდა ესარგებლნა ყოველის ცმ-
თხეფეთ, რომ უკან წაერთმია ნაბოძებო ყმანი. მე-
ფეს შვილმა გიორგიმ ანდრონიკაშვილს წაართვა ყმა
პეტრიაშვილა, რომლის ქალი გაუპატიურებული
იქმნა ბატონისაგან. პეტრიაშვილი ცოლშვილით გად-
მოასახლეს სახელმწიფო მამულზედ¹⁷⁴). გამოსყი-
დულნი ტყვეობისაგან მიდიან სახელმწიფო მამულ-
ზედ. თვით ელი, რომელსაც მიაწყინდება ელად
ყოფნა, მეფესთან მიდის ყმად. მას ეძლევა მიწა და
თავის შესანახად საკვები¹⁷⁵). სახელმწიფო მამულ-
ზედ ამ გვარად იყვნენ დასახლებულნი: თავის ნებით
ყმად შეატლნი და ნასყიდი ტყვე.

ტყვით ვაჭრობა გახშირებული იყო დასავლეთ
საქართველოში. ეკკლესიის ბრძოლას ამ კაცის და-
მამცირებელ საქციელის წინააღმდეგ კარგი შედეგი
ჰქონდა, თავისი ნაყოფი მოიტანა კიდევ და შესწყვი-
ტეს ყმით ვაჭრობა¹⁷⁶). მაშასადამე, სახასო, საბატო-
ნო და საეკლესიო მამულზედ ერთ გვარი მოსახლკა-
რე ყმანი იყვნენ. იმათ მდგომარეობაში უნდა ვეძიოთ
განსხვავება და არა ელეგენტებში, რომელთაც შეად-
გინეს ყმაბის საფუძველი. „ნაბოძები“ ყმა, რომელ-

¹⁷⁴) Кр. гр., 38.

¹⁷⁵) Кр. гр., 41; Двор. гр., 50.

¹⁷⁶) Церк. гудж., 149, 151.

საც პირველი ადგილი უჭირავს საბატონო და საეკ-
კლესიო ყმათა შორის, სახასო მამულზედ არ მოი-
ძებნება, რადგან „ნაბოძები“ მხოლოდ მეფისაგან ბა-
ტონებსა და ბატონებისაგან ყმებს ეძლეოდათ. მეფე-
ბატონი და ბატონ-პატრონი ყმისთვის იჩეოდნენ
მხოლოდ გადასახადის სიმძიმით.

„ხელწერილით“, „წიგნით“¹⁷⁷⁾, „დაეთარში“
ჩაწერით განმტკიცებას ბატონ-ყმობისას ერთ ნაირად
ჰქონდა ადგილი საბატონო, საეკკლესიო და სასახო
ყმად დასასაკუთრებლად. გაჩნდა ბატონ-ყმობა, სა-
ხელმწიფო „დაეთარით“ აღიარებული, როგორც რუ-
სეთში „КРѢПОСТЬ КЪ ЗЕМЛѢ“ გაკანონიერდა პეტრე
დიდის დროს პირველის რევიზიის შემდეგ (1718 წ.).
რაკი ბატონ-ყმობამ ფეხი იცვალა და გადავიდა კერ-
ძო დამოკიდებულებისაგან სახელმწიფო ნიადაგზედ,
ყველა „დაეთარში“ ჩაწერილნი გახდნენ სახელმწი-
ფო მოხარკედ. გადასახადი გავრცელდა აგრეთვე ბა-
განოსა და ელზე. ბოგანო (რუსების ДОБЫЛЬ) იყო
შეუძლებელი გლეხი, რომელსაც ვენახი არა ჰქონდა

¹⁷⁷⁾ რომის იმპერიაში ზმით დაერქვათ *adsiripti*. ანათ
დაჰკარგეს უფლება ბატონის შესახებ, მაგრამ თავისუფალნი
არიან ერთმანეთის შესახებ. Происхождение феодальных
отношений, Виноградовъ, стр. 28—9.

და სახლიც ან მოეპოვებოდა, ან რა. „ბოგანოზე, ამბობს დასტურლამალი: საური ორი შაური, ძღვენი ბოგანოს არა სძევს¹⁷⁸), რადგანაც ბოგანო ღარიბია გლეხია და მამული მცარე აქვს, სრული საბატონო გარდასახადი არა სძევს“. მანც და მაინც წინათ თავისუფალნი ბოგანია (НОБЫЛЬ) და ელი (ГУЛЯЮЩИЕ ЛЮДИ) გახდნენ სახელმწიფო მოხარკედ. „ელი სამს წელიწადში ერთხელ აღწერების, ვკითხულობთ „დასტურლამალში“: კომლზე სამი აბაზი ასამწერლო არი.“...¹⁷⁹) ქართლში აღწერა ხდებოდა შეიღს წელიწადში ერთხელ. ელთა აღწერა-კი თხოულობდა უფრო მოკლე ვადას, რადგანაც ელნი ერთ აღგილას არა რჩებოდნენ და იმათი რაოდენობა იცვლებოდა ახალის ჯგუფის გადმოსვლით საქართველოში.

აღწერის შემოდებამ მოუმატა სახელმწიფოს რიცხვი მოხარჯეთა, იმატა რაოდენობამ სახასო ყმათამ, რომელთა რიცხვში მოჰქევა წინად თავისუფალი ბოგანო და ელი. მეორეს მხრით განმტკიცდა ბატონ-ყმობა, დეთარში ჩაწერილი ბატონთან იმის

¹⁷⁸) „დასტურლამალი“, განოც. პ. უმიკაშვილისა, გვერ. 73.

¹⁷⁹) *ibid.*, გვ. 75. დაწკრილებით ჩამოუთვლით ელისა და ბოგანოს გადასახადს, როცა საეროდ გვექნება ლაპარაკი საბატონო, საეკლესიო და სახასო ყმათა სასახურზედ.

სამუდამო ყმად გახდა. ეს ორ ნაირი ყმა შედეგი იყო აღწერის შემოღებისა.

X

მას შემდეგ, რაც ბატონ-ყმობამ მიიღო სახელმწიფო ხასიათი („დაფთარში“ ჩაიწერა), ბატონი მეფის მონღლე გახდა, ბატონის უფლება გაორკეცდა და შესდგა ორის ელემენტისგან—ეკონომიურისა და პოლიტიკურის ხელმწიფობისა: როგორც მამულის მფლობელი, იგი სარგებლობს ყმის შრომითა და სამსახურით; როგორც სახელმწიფოს აგენტი, აბჭობს ყმათა საქმეს, უყრს უფლებს იმის ობლებს და პასუხის-მგებელია ყმებისა მთავრობის წინაშე¹⁸⁰). ბატონი გახდა ხელმწიფის წარმომადგენლად პროვინციაში, მიეცა განსაზღვრული უფლება და მოვალეობა; ბატონი გახდა მზრუნველი და მსაჯული ყმისა, გაუფლდა იმის პიროვნებაზე, როგორც კანონიერი, მთავრობისაგან დაყენებული მოხელე, რომელსაც ნება აქვს დასტუქსოს და დასაჯოს მოუდრეკელი, ურჩი ყმა¹⁸¹). ბატონს თვალს აღევნებს მეფე და მთავრობა,

¹⁸⁰) Fustel de Coulanges. Histoire des institutions politiques, გვ. 249—252.

¹⁸¹) ვახტანგის კან., §§ 80, 98 და 203. არევა კერძო

რომ თავისი დანიშნულება ყმების შესახებ წმინდად შეასრულოს. გამოეარკვიოთ იმისი მოვალეობაც:

1) ბატონი უნდა იყოს შეუსყადავი, მართლიერი პატრონი და მფარველი ყმისა. იმას არა აქვს ნება წაართვას რამე ყმას, რაც-კი კანონით არ ეკუთვნის. უკანონო საქციელი ამ შემთხვევაში ბატონს დაუსჯელად არ გადაუვლის: ბატონმა თორმეტის გლეხის სისხლი უნდა მისცეს¹⁸²).

2) ბატონს უნდა განეთავისუფლებინა ყმა ექვსის წლით გარდასახადისაგან, როცა ახალს სოფელში დაასახლებდნ¹⁸³).

3) როცა ბატონის სახლში უფროსი კვდება, იმ წელიწადს ყმას ხარჯი არ გამოერთმევა მიცვალებულის სულის მოსახსენებლად¹⁸⁴).

4) წყალს, შეშასა და ბალახს ბატონი ყმას ვერ დაუჭერს. „დასტურლამალში“ არ არის მოხსენებული ტყის ხარჯი, თუმცა სხვა გლეხის გარდასახადს მე-

და სახელმწიფო უფლებათა მოხდა ევროპაშიაც. Waitz. Verfassungsgeschichte I, 167.

¹⁸²) აღბუღას კან., § 150. მიღებული იყო ჩვეულებითა და კანონით.

¹⁸³) Обычай выработан. при груз. царяхъ, § 63.

¹⁸⁴) Обычай, § 67.

ტად დაწვრილებით მოგვითხრობს¹⁸⁵). მეფე უწყრება აბილახკარს, რომ იგი უკრძალავს გლეხებს ტყით სარგებლობასა და არღვევს მიღებულს ჩვეულებას¹⁸⁶).

5) ბატონმა უნდა გამოჰკეებოს შიმშილობაში, ჩააცვას და დახუროს და დაუმარხოს თავის ყმას მცვალებული¹⁸⁷).

6) როცა სოფელი დაისეტყუა, ან მტერმა ააოხრა, იმ წელიწადს გლეხს არა გამოერთმის რა სამსახურისათვის ბატონისადმი. იგი თარხნდება რამდენისამე წლით რომლისამე გარდასახალისაგან: ვახტანგმა განათავისუფლა შაბაშვილი სახელმწიფო ხარჯისაგან ათის წლით¹⁸⁸). ავადმყოფობა საკმაო საბუთი იყო, რომ გლეხი განეთავისუფლებინათ მუშაობისაგან¹⁸⁹).

7) ბატონს აკრძალული ჰქონდა მოეკლა, ან დაეჭრა თავისი ყმა: «ბატონსაც წიგნი დაადებინოს, ვკითხულობთ ვახტანგის სამართალში. რომ: „უხელმწიფოთ ვერც მოკლას, ვერც გაახეიბრიც“¹⁹⁰). ეს

¹⁸⁵) ვახტანგ კან., § 169. გურიაში-კი ყოფილა ტყუხედ გადასახალი. Бакрадзе. Археол. путешествие, 284.

¹⁸⁶) Кр. гр., 45—6.

¹⁸⁷) Кр. гр., 56.

¹⁸⁸) Церк. гудж., 68; Двор, гр. 15.

¹⁸⁹) Крестъ. гр., 56.

¹⁹⁰) ვახტანგის კან., 258.

ხელ-შეუხებლობა ყმისა გაერცელდა თავის ნებით ყმად შესულთ პირობასაგან, რომლის ძალით ბატონი წიგნს აძლევდა, რომ კანონიერად მოექცეოდა ყმას, სისხლის სამართალი ჩვენში ბატონებს, წინააღმდეგ რუსეთისა, არ მიეცათ. უხელმწიფოდ, ბძანებს მეფე ვახტანგი, კაცს თავის ყმის სიკვდილი არ ცხელმწიფებოს¹⁹¹). „Haute justice“ ეკუთვნოდა მეფეს და არა ბატონს.

8) ბატონის მკვლელი არ იყო ისე შეუწყალებელი დამნაშავე, როგორც უყურებენ იმას ბერძენთა კანონები. თანახმად ამ კანონებისა, ბატონის სისხლის დამქკევი ცეცხლში უნდა დაეწვათ¹⁹²). ჩვენის კანონების დადგინებით ამ გვარს დამნაშავეს მხოლოდ მდგომარეობა ეცვლება და ხდება ნასყიდზედ ქვეით: „ნასყიდისაგან უფრო ვერსად დაიკარგოს“¹⁹³), ამბობს ვახტანგი.

9) თუ ბატონმა მოჰკლა, ზნ დასჭრა ყმა „უბრალოდ“, საფათერაკო უნდა მისცეს და წყალობა რამე უყოს და სისხლიც უნდა მისცეს. თუ იმის ყმობა აღარ ინდომა... თავის ცოლ-შვილით ვისთა-

¹⁹¹) ვახტ. კან., § 95.

¹⁹²) ბერძენთა კან., § 172. Lex Salica, § 35. ძალით ნახევარ სისხლის ფასად ეძლევა ბატონის ოჯახს.

¹⁹³) ვახტ. კან., § 258.

ნაც უნდა წავა, უწინდელი პატრონი ველარ მიეღა-
ფების, ამიტომ რომ თავის სისხლით დაუხსნია თავი-
სი თავი¹⁹⁴). მაშასადამე, ჩვენში ყმა არ არის „res“,
მხოლოდ სულიერი დასაჯელო, იგი არის სუბიექტი
საკუთარის უფლებით. თვით ბატონმა უნდა მისცეს
სისხლი ყმას, როცა დასჭრის, და უნდა ჰხლოს სი-
სხლი, ვირა (Wergeld) იმის ოჯახის სასარგებლოდ,
თუ ბატონისაგან მოკლულ იქმნა.

10) ბატონს არ შეეძლო ქვრივის ძალით გათ-
ხოვება, ყმის ობლების მოახლედ წაყვანა. ვახტანგის
კანონით ეს აკრძალული ჰქონდა¹⁹⁵).

11) ბატონს არ შეეძლო ყმის ოჯახის შელახვა
და გაუპატიურება: თუ ბატონმა ყმის ცოლს უაში-
ყოს ან ღამე, ან დღისით და ცოლთან საწოლად
დაახელოს და იმან კაცმან მოკლა... სისხლი არ
გაუჩნდება¹⁹⁶).

12) ბატონი ვალდებული იყო მიეცა ნება ყმის-
თვის გაეყიდნა თავისი მამული. ხუცრუშვილებმა ბატო-
ნის თანხმობით გაჰყადეს ნასყიდი სახლის ადგილი¹⁹⁷).
აგრეთვე საეკლესიო მამული მეფისა და წინამძღვრის

¹⁹⁴) ვახტანგ. კანონები, § 95.

¹⁹⁵) ვახტ. კან., § 203.

¹⁹⁶) ვახტანგ. კანონები, § 42.

¹⁹⁷) ჩრ. რპ., 6.

ნება-რთვით შეიძლება გაჰყიდოს სამონასტრო ყმან¹⁹⁸),
თუ გაუჭირდა. საბატონო მამული ჯერ ბატონმა
უნდა გასინჯოს და, თუ მოინდომებს, ყიდვაში უპი-
რატესობა ეძლევა¹⁹⁹). საეკლესიო მამული ჯერ
საეკლესიო ყმას უნდა შეაძლიოს²⁰⁰) და შემდეგ
სხვა მსურველთაც შეუძლიანთ დამკვიდრდნენ ნასყიდ
საეკლესიო მამულზედ.

13) ყმას შეეძლო გადასვლა ერთის ბატონისა-
გან მეორესთან და სრულიად განთავისუფლება ყო-
ბისაგან. პირველი ჩვეულება გააერცელა ყმაზედ თა-
ვას ნებით შესულმა ბატონის მფარველობის ქვეშ;
მეორე ჩვეულება გადასცა ყმას დროებით ვალის ამ-
ლებმა (nexus), რომელიც თარხნდება, რა-კი აღებუ-
ლი ვალი დაუბრუნა ვალის პატრონს. თუ ყმას
შეეძლო გადასვლ-გადმოსვლა, ხიზანს ხომ ვერაფერ
დაიჭერდა. იგი იყო მოიჯარადრე—conductor²⁰¹).
განთავისუფლებული ბატონს პატივით უნდა მოჰქცეო-
და, სიყვარული და სალამი არ უნდა მოესპო
იმისთვის, როგორც libertinus'ს რომში²⁰²).

¹⁹⁸) Церк. гудж., 56.

¹⁹⁹) Кр. гр., 62.

²⁰⁰) Крест. гр., 56.

²⁰¹) Кр. гр., 24.

²⁰²) Brosset. Introduction, 82 (salut et amitié).

როგორც ბატონ-ყმობა მტკიცდებოდა „წიგნით.“ და შემდეგ სახელმწიფო „დაეთარში“ ჩაწერით, აგრეთვე გააზატება ყმისა თხოულობდა ხელ-მოწერილს ბატონისა და მოწმების მიერ მტკიცე სიგელს: „პატრონმან რომ ყმას თავი დაახსნეინოს და ბატონით და თაჳისის ბეჭდით წიგნი მისცეს, ის სწორე დახსნრლი იქნება; ხელი აღარა აქვს ამასთან და, თუ კარგი რამ სჭირს, სანდახსნ ემსახუროს, არაეინ დაუშლის; თუ წიგნი არა აქვს და უწიგნოთ გამოურთმეეია რამ და სიტყუებით დაპირებია, ყმა სტყუის, ყმაც ბატონისა არის და საქონელიცა. ყოველი აზატი, დასძენს ვახტანგი, საწმუნო მოწმებით და წიგნით მტკიცდება“²⁰³).

აქ ვხედავთ, რომ ფორმალურს მხარეს გააზატებაში დიდი მნიშვნელობა აქვს, წიგნი ბატონის ბეჭდითა და სარწმუნო მოწმებით დამტკიცებული ათარხნებს კაცს. თუ ეს დოკუმენტი არა აქვს, მაშინ ყმა „სტყუის“, იგი აზატი არ არის. განთაჳისუფლებას ყმისას ყოველთვის დიდის ცერემონიით იხდიდნენ. ფრანკები მეჳის თანადასწრებით ათარხნებდნენ ყმას „per denarium“, ყმას ხელიდგან გააგდებინებდა ბატონი დენარიას და ამით იმის სასყიდელს ვითომ

²⁰³) ვახტანგ. კან., § 260.

იღებდა და იმას-კი ანთაეისუფლებდა. რომში ხუთის მოწმის თანადასწრებით უნდა მომხდარიყო ყმის გააზატება, როგორც ვკითხულობთ იუსტინიანის დიგესტებში²⁰⁴).

ბატონი ანთაეისუფლებდა ყმას ან სამადლოდ, ან თავის სულის მოსახსენებლად სიკვდილს შემდეგ „წაგნით“. თუ ეს უკანასკნელი განზრახვა ჰქონდა ბატონს, მაშინ იგი მოხსენებულ იქნა ყოფილიყო წერილში, რა „აღაპი დაადვა, ან რა სულის სამსახური“²⁰⁵); წერილში უნდა ყოფილიყო მოხსენებულ იქნა, რა საქონლით, რა „მამულით გააზატა თავისი ყმა“²⁰⁶). მაშასადამე, ჩვენში ძველ-ს-ძველად მიღებულია გააზატება მამულით. კარგად ცნობილია, რა კამათობა გამოიწვია მე-60 წლებს რუსეთში იმ საგანმა, რომ მამულით თუ უმამულოდ განთაეისუფლებულიყო ყმა²⁰⁷). აღბუღამ ხომ გლეხის განთაეისუფლებამზოლოდ მამულით იცის²⁰⁸).

თუ ყმა ეკუთვნოდა ერთს ბატონს სიკვდილამდის, — ასე მესმის მე „ЛИЧНЫЙ“ ყმა 1794 წ. სიგე-

²⁰⁴) 7. Un., § 1. C de Lat. lib. tol. (7, 6).

²⁰⁵) ვახტანგის კანონები, § 234.

²⁰⁶) 1. c.

²⁰⁷) Семейный. Крестьянский вопрос.

²⁰⁸) აღბუღას კან., 57.

ლისა²⁰⁹)—მაშინ იგი თავისუფლდებოდა, როცა „ბატონი“ აღარ ჰყავდა. ნათესაებს ამისთანა ყმასთან «ხელი არა აქვს». თუ ყმა ეკუთვნის მთელს გვარეულობას, მაშინ ყმის განთავისუფლება შეიძლება მხოლოდ სუყველას ხელის მოწერით გააზატების ბარათზედ: „თუ არა იყო სათავისთავო, ან თავის ზითვით ნასყადი, საძმო და სასახლო იყოს, მარტო თითონ არ შეუძლიან აზატი ჰყოს, ყველას მოსამსახურე იქნება, არა მარტო იმის. იმან რომ კიდევ მისცეს აზატი, თუ სხვებმა არ დაუმტკიცეს, ამისთანა აზატი სადავო, დაუმტკიცებელი იქნება და არც გაუთავდება“²¹⁰). ეკლესიას ევროპაში და ჩვენშიაც დიდი მოღვაწეობა მიუძღვის ყმის გათარხნებასა და იმის კაცობრიულის ღირსების აღდგენაში.

2) ყმას შეეძლო თითონ გამოესყიდნა თავი. ესეც შეიძლება, ბატონმა „ყმას თავი დაახსნევენოს“²¹¹). თავის გამოხსნაში გლეხი იხდიდა ხარჯს. ბატონი ართმევდა იმას, რამდენიც ენებებოდა; ხანკი ყმას იაფად უჯდებოდა გააზატება: საკმარისი იყო მიერთმიათ ყვეარა ხარი, ან კარგი ცხენი, ან ფულად

²⁰⁹) რუსეთში ასეთი ყმობა „по смерти господина“ კარგად ცნობილია.

²¹⁰) ვანტ. კან., § 235.

²¹¹) ვანტ. კან., § 260.

რამდენიმე მარჩილი, რომ გათარხნების წიგნი მიეღო, „მოწმებით“ დამტკიცებული²¹²).

3) თუ ბატონმა ყმა დასჭრა და უკანასკნელმა ბატონის ყმა ალარ ინდომა, ცოლ-შვილით აზატი ხდება; თუ დაჭრილი გლეხი სასიკვდილოდ დაიკოლა, მაშინ იმისი ძმები და ნათესავეებიც თავისუფლდებიან: ძმასა და სახლის კაცს, თუ არ სიკვდილისათვის, გახეობრებისას ვერავენ გამოართმევს²¹³).

4) თუ ბატონი, დაჭრილი თავის ყმის ხელით, არ დაკმაყოფილდა იმით, რომ მან გადიხადა ბატონისთვის სისხლი, და დამჭრელი ყმა ბატონის მიერ დამახინჯებული, ან მოკლულ იქმნა ამ დანაშაულისათვის, მსაჯული კანონით ანთავისუფლებს ყმის ოჯახს ყმობისაგან²¹⁴).

5) ყმა, რომლის ქალი გაუპატიურებულ იქმნა ბატონისაგან, ხდება თარხანი ცოლ-შვილით და გადადის სახასო გლეხად²¹⁵).

6) თუ ყმა ტყვეობისაგან თავის დაუძინებელის მეცადინეობით იხსნის თავს, იგი ხდება აზატი²¹⁶);

²¹²) Brosset. Introduction, 82; Кр. гр., 11.

²¹³) ვახტ. კან., § 95.

²¹⁴) ვახტ. კანონები, § 258.

²¹⁵) Кр. гр., 38.

²¹⁶) Обычай при груз. царяхъ, § 62; Кр. гр., 77; Brosset. Introd., 83.

შვილი-კი დაბადებული ტყვეობამდის რჩება ბატონის ყმად.

7) თუ ყმამ, ბატონის მიერ დაგირავებულმა ვალში, თავის ხარჯით გადაწყვიტა პატრონის ვალი, თარხანია ბატონისაგან²¹⁷).

8) თუ ბატონი ყმას აწუხებდა მეტის გარდასახადითა და სამსახურით და მეტის-მეტსა სთხოვდა, მაშინ ყმა უკანონოდ თარხნდებოდა: იპარებოდა სხვის მამულში ხიზნად და შემდეგ, მეფის განკარგულებით, სითარხნე უმტკიცდებოდა²¹⁸).

განთავისუფლებას ყმისას ვხედავთ საბატონო მამულისაგან. გააზატებული მაინც უნდა შეჭთარვოდა ვისმე. იმ დროს აღელვებულს ცხოვრების ზღვაში არ შეიძლებოდა ხელ-მოკლე კაცი „უპატრონოდ“ დარჩენილიყო. ამიტომ გათარხნებული ყმა შედის ან სახასო, ან საეკლესიო ყმად თავის სურვილით²¹⁹).

²¹⁷) Кр. гр., 74.

²¹⁸) Кр. гр., 105, 107, 114.

²¹⁹) Церк. гудж., 65; Кр. гр., 41, 45; Brosset. Introd., 82.

XI

კანონ-მდებლობა და ჩვეულება²¹⁰) აძლევდა ყმას ბევრს გარანტიას, თავდებობითს საბუთებს, რომ ყმის პიროვნება, ქონება და პატრუი კანონით დაცულია და განსაზღვრულია მოთხოვნილება ბატონისა ყმისაგან. ცხოვრებამ ჰუმანურსა და ბრწყინვალე მხარეს ეახტანგის სამართლისას პირი უბრუნა, თავ-დაუჭერელმა თვით - ნებობამ შემუსრა კაცობრიული შეხედულობა ყმის შესახებ, გააერცვლა უკანონო დამოკიდებულება ბატონთა და ყმათა შორის და შავი დღე დაუყენა. ამ თანდათანობით ვაუქმებას ეახტანგის რეფორმის უკეთესის ნაწილისას ხელი შეუწყოთვით გამოურკვეველმა თვისებამ კანონებისამ, კანონების მუხლთა ერთმანეთთან შეუფერებლობამა და გაბათილებამ. როგორც სულ ყველა კოდექსს, ისეც ეახტანგის სამართლის წიგნს არ შეეძლო, მეტადრე იმ დროს, წინ-მხედველობით მიეცა ყველა შემთხვევისათვის ჯეროვანი ახსნა და განბჭობა. ამას თვით განათლებული მეფე ჰგონობს და ამიტომ წინასიტყვაობაში პირდაპირ აღიარება, რომ „ეს წიგნი ასრე

²¹⁰) ჩვენს კანონებში, Рус. Правда-ში და Lex Salica-ში ხშირად შეხედები ისეთს მუხლს, როგორც კერძო შემთხვევის ხასიათი აქვს და შემდეგ გაკანონებულია.

არ დამიწერია, არც ვიჩემებ, რომ არა აკლდეს-რა: ბევრი ასეთი საჩივრები არის და მოვა, რომ ზოგი ვერ მოვიგონეთ და არც მისწუდების კაცის გონება; უნც მიხედეს რასმე, მოვიგონოს, ჩაუროს და ჩა-სწეროს, კარგსა და მართალსა იქს“. „კარგი“-კი საექვოა და „აგი“-კი ბევრი მიემატა ვახტანგის კანონებს. ამას თვალსაჩინოდ გვიმტკიცებენ „ჩვეულებანი, შემოტანილნი ქართულთ მეფეთა დროს“.

ცხოვრებამა და პრაქტიკამ დიდი ძალა მისცა ბატონს ყმაზედ, იგი გამეფდა ყმის პიროვნებაზე, ქონებასა და შრომაზე. კანონ-მდებლობა ხშირად ავაწყლებოდათ, როცა პრაქტიკა იმის შველას ითხოვდა. მათ შუა შემაერთებელი ძაღვი გაწყდა და საგრძნობლად შორს დარჩა ერთმანეთზედ კანონი და ცხოვრება. ვახტანგის კანონით, ბატონს არ შეეძლო ის, რაც მიანიჭა შემდეგ ჩვეულებამ. გაუაფლოთ ლარი შესადარებლად, რის უფლება ეძლეოდა ბატონს „სამართლით“ და რის შემძლე იყო იგი პრაქტიკულს ცხოვრებაში:

1) ვახტანგ მეფის დადგინებით, ბატონს მიენიჭება უფლება ყმის დაშინებისა, ანუ დატუქსვისა. ჩვეულებამ არ იკმარა ეს იურისდიქცია და მისცა მას ნება ყმის ჯოხით ცემისა²²¹).

²²¹) ვახტანგის კანონები, § 98 და Обычай, § 71. „ცუ-მა არათყერია, ძავაში ბატონს ვინ დასძრახავს“, ამბობს ბრწყინ-

2) ვახტანგმა დააწესა ზომა, დასდო საზღვარი ყმის სამსახურისა ბატონის წინაშე და უკრძალავდა შეეწუხებინათ გლეხი გარდამეტებულის სამსახურით. ცხოვრებამ-კი გლეხს ისე გაუჭირა სიცოცხლე ბატონის ხელში შეხუთულს, რომ შეღავათსა და თავისუფლად ამოსუნთქვას ეძებდა სხვის მამულში და ან მეფისა და ეკკლესიის მფარველობის ქვეშ²²²).

3) კანონით ტყვეობისაგან თავის მეცადინეობით გამოპარული ტყვე გააზატდებოდა. ჩვეულებამ ესეც ბატონის ნება-ყოფლობაზე მიაგდო: საკმარისი იყო ერთი კვირა გაეტარებინა აზატ ყმას ბატონის მამულში, რომ თარხნობა დაეკარგა და სამუდამო ყმად დარჩენილიყო. თვით გააზატებულს, ტყვეობისაგან დაბრუნებულს ბატონი არ ანებებდა შვილებს და მხოლოდ ცოლით შეეძლო ყმა წასულიყო, საცა ჰნებავდა²²³).

4) ბატონს არ შეეძლო აეკრძალა ყმისთვის გა-

ვალე თავადი ლუარსაბ თათქარიძე. „კაცია - ადამიანი?!“ ილ. ჭავჭავაძისა, გვ. 52. ცემა ზშირად სიკვდილამდის იცოდნენ, კრ. გრ., 24.

²²²) ვახტ. კან., § 201 და კრ. გრ., 29. საჩივარი ქურციაშვილისა გადამეტებულ სამსახურის გამო ბატონისთვის. იხ. კიდევ 49, 54; Церк. гудж., 35.

²²³) კრ. გრ., 77 და Обычай, 62.

დასვლა ერთის ბატონისაგან მეორესთან²²⁴). ცხოვრება-ში აქაც გლეხი ცარიელზე დასვა და გადასვლის ნება მოუსპო. მეათე ნოტა რუსეთსა და საქართველოს შორის დადებულ ტრაქტატისა ამის შესახებ ვვაუწყებს შემდეგ: „ესრედვე ყოვლად ქვეშევრდომებათ წინააღმდეგულ ეყოფთ გლეხთათვის საქართველოსთა, რომელნიცა იმყოფებან საქართველოსა შინათვისსა მებატონე! ასა, რომელთაც გლეხნი იგი ძველადვე მუნებურითა სჯულთითა ზერა განშორდებიან ესრედ, რათა იგინი აიყარნენ მისგან და მივიდნენ მეორესადმი“²²⁵).

5) ეკკლესია უკრძალავდა ყმის გასყიდ-გამოსყიდვას, ალყბ-მიცემობის საგნად გახდომას, პარუტყუად, უსულო ნივთად გარდაქცევას²²⁶) (res); ცხოვრებაში არც აქ დაინდო ყმა და გაათანასწორა იგი პარუტყუთან. მეტიერთმეტე ნოტა მოხსენებულის ტრაქ-

²²⁴) ვახტ. კან., §§ 199, 200 და 202.

²²⁵) შუად. პლატ. იოსელიანი. ცხოვრება მეფე გიორგი მე-XIII, გვ. 129.

²²⁶) კათოლიკ. კანონი, § 2. შათის გასყიდვის მაგალითები ნახე: Brosset. Introduction, 82; Кр. гр., 108. რომის იმპერიაში აღკრძალა კოლონების უმიწოდ გასყიდვა კონსტანტინმა 327 წ.; см. Родбертусъ. Исслѣдованія національной экономіи класической древности, стр. 42.

ტატისა გვაუწყებს შესანიშნავს ცნობას: „ესრედვე ვიდრე ამ დრომდე იყო საქართველოსა შინა ჩვეულება, რომელ მუნებურნა მეტონენი გლახთა თვისთა ჰყიდნენ ვინ, როგორ, როდენსაც ინებებდა და ამისთვის არა კეთილ-ნებულ იქმნებისა, რომელ ესე ვითარი მსყიდველობა აწ დაყენებულ იქმნას, და ებრძანოსთ რათა გასყიდონ არ სხვა ვეარ, თუ არ სახლეულობ თ და უძრავის მამულით თვისითა²²⁷). წინაღ, როგორც ჩინს, შეედლოთ გასყიდვა ცალ-ცალკე ოჯახის წევრებისა მამულით, ანუ უმამულოდ, ახლასთხოვენ, ამ სამარცხენო ეპრობის მოსპობას-კი არა, არამედ უფლებას სყუან ყმები სახლეულობითა და მამულით²²⁸).

ყმას, გარდა ამ გაყიდ-გამოყიდვისა, ქალებს მზითვალად²²⁹) აძლევდნენ, აკრეთვე აძლევდნენ აღებულის ვალის სარგებლის სახდელად და დასაგირავებლად²³⁰), ქრთამად და საჩუქრად²³¹). თვით

²²⁷) შუად. ცხოვრება მეფე გიორგი მე-XIII. 3. იოსელიანი, გვ. 130.

²²⁸) რუსეთში პეტრე დიდმა აკრძალა გაყიდვა ცალ-ცალკე წევრებისა „ПО СКОТСКИ“.

²²⁹) Кр. гр., 17, 54, 62.

²³⁰) Кр. гр., 12; Двор. гр., 43.

²³¹) Двор. гр., 45; Кр. гр. 81.

გლესს შეეძლო გლესის ყიდვა. ამ არეულს, დაუ-
ლაგებელს ცხოვრებაში ყმაობა და ყმათა გაცემ-გამო-
ცემა წარმოადგენდა საშინელს სურათს კაცობრიულ
ღირსების დამცირებისას. ყმის აღებ-მიცემობის საგ-
ნად გახდომა ამტკიცებს გონებითა და ზნეობით და-
ცემულობას მაშინდელის საზოგადოებისას²³²).

6) კანონმა აუკრძალა ობლების ძალად წაყვანა
სახლში მოსამსახურედ. ვახტანგი სკდილობდა ყმის-
თვის პიროვნული უფლება მაინც მიენიჭებინა და იმის
ნებაზედ დაეყენებინა მოახლედ წასვლა²³³). ჩვეულებ-
ბამ არც ეს უფლება მოაკლო ბატონს. ბატონები
ჰხმარობდნენ ძალას არამც თუ იმათ თავისუფლებაზე
და ძალად მიჰყავდათ მოსამსახურედ ყმის ცოლი და
ქალი, არამედ იმათი გარყვნილობა იქამდის მიდიოდა,
რომ ძალას ხმარობდნენ იმათს დედაკაცურს ნამუს-
ზედ, იმათს წმინდა ღირსებაზე²³⁴). პეტრიაშვილის ორი
გოგო მოიტაცა მოახლედ ანდრონიკაშვილმა და პა-

²³²) Кр. рр., 79. საეურადღებოა, რომ სასულიერო პირ-
ნიც ვერ ასცდნენ ამ გვარ ბატონის უფლებას. შარვაშიძე სუს-
ტან ბიჭვინტას სწირავს სულის მოსახსენებლად ზუცეს (მაჩქან-
და ჩანგელიას. Brosset. Voyage archeol. R. VIII ტ., 132.
ჩემი გარჩევა ზედწარწერათა, გვ. 89.

²³³) ვახტ. კან., § 203.

²³⁴) დასტურდამალი, გვ. 32.

ტივი აპყარა ძალდატანებით უბედურს გოგოს²³⁵).
ზნეობითი სიმტკიცე გლეხებისა იქამდის მიდიოდა,
რომ მსუნაგ ბატონებს ხშირად არა ნებდებოდნენ და
არჩევდნენ სიკვდილს ქალობის შებლალვას. მრეკე-
ლის ქალი მესამე სართულიდან გადმოვარდა, როცა
თაქთაქიშვილმა შეიტყუა გასაუბატიურებლად²³⁶).

7) კანონმა მისცა პიროვნული უფლება გლეხს,
ბატონს აუკრძალა ძალის ხმარება და ჩვეულებამ, თუნდ
ყმა ყელამდის მართალიც ყოფილიყო, ჩამოართვა
ბატონზედ ჩივილას უფლება²³⁷).

8) კანონმა მისცა ქონებრივი უფლება, ცხო-
ვრებამ ფუჭ დადგინებად გახადა და გლეხის სარჩოდგან
ბატონს სურვილისამებრ გემრიელი ლუკმა მოუჭრა
კანონისავე ძალით „ყმისა ყველა ბატონისა არას“²³⁸).

საკმარისად სჩანს, როგორ გადაბრუნდა, აღმოი-
ფხვრა კეთილი მხარე ვახტანგის კანონ-მდებლობასა.
ჰუმანიური კვალი იმისი ცხოვრებაში ჯერ ბჭუტავდა,
მერე გაჰქრა და ყმა ჩავარდა, მოექცა ბატონის გა-

²³⁵) Крестъ. гр., 38.

²³⁶) Кр. гр., 79.

²³⁷) ვახტანგის კან., § 258 და Обычай, 71.

²³⁸) ვახტ. კან., § 52; ალბულა, § 78 და ვახტ. კან.,
§ 258. „წართმევა არათურია, გოგოც ჩემია და ჩითმერდინიც“,
ამბობს დარეჯანი. „ეაცია-აღამიანი?!“ ილია ჭავჭავაძისა, გვ-

ნუკოთხველს ტირანიაში. განუსაზღვრელმა და შტკიცედ დაუდგენელმა კანონ-მდებლობამ ხელი მოუშართა ბატონს, რათა მძიმე უღელი დაედო გლეხისათვის. მუხლთა ერთმანეთის გაბათილებამ ვახტანგის სამართალიში წაართვა ვახტანგის რეფორმასა და მოღვაწეობას სპეტაკი შუქი და განაქარწყლა იმისი საუკეთესო დადგინებანი ყმის შესახებ. ერთი მუხლი უარყოფდა იმას, რაც მეორე აღგენდა: ერთი ამბობდა, რომ „ყმისა ყველა ბატონისა არისო“, მეორე აძლევდა ყმას მემკვიდრეობის უფლებას, სყიდვა-გასყიდვაში ძონაწილეობის მიღების ნებასა ვაჟიშვილის პატრონი ყმა არა ჰკარგავდა მამულს; ყმის მემკვიდრეს გადაეცემოდა მამის სარჩო-საბადებელი იმ პირობით, რომ ბატონისთვის სამკახურა გაეწია²³⁹). თვით ჩვეულება არ ართმევდა ყმას მოძრავ ქონებას, თუშცა ხელს აღებინებდა უძრავს მამულზედ, თუნდა იგი შექენილი ყოფილიყო საკუთრად ყმის ოფლით. ერთი მუხლი უბძანებდა ბატონებს, ყმა არ შეეცაწროებინათ მეტის გარდასახადით მეორე-კ, დამყარებული ჩვეულებაზედ

38. შეადარე გერმანელ სენიორის სიტყვები: Er ist mein, ich mag ihn sieden, oder braten — ის (ყმა) ჩემია, მინდა მოვხარშავ, მინდა შევსწავ. (182)

²³⁹) ვახტ. კან., § 231 და აღბედა, § 78.

და კანონად არ-მიღებული, ყმის გასყიდვის ნებასაც აძლევდა²⁴⁰).

ამ გამოურკვეველმა კანონ-მდებლობამ მისცა საშუალება ბატონებს ეთხოვათ სამართალი თაფიან-თვის სასარგებლო მუხლთა ძალით. თვით ეახტანგმა იცნა საჭიროდ მიეცა ნება ეხმარათ „სამართლის“ კანონები სურვილისამებრ. „ხოლო ესეკა ჰსცანთ, ამბობს სჯულ-მდებელი: იგულეთ და იგულს-მოდგინეთ და რომელიც გენებოსთ და უმჯობესი გიჩნდესთ, იმით ჰჯიდეთ და მართაფსა სამართაფსა იქმოდეთ“²⁴¹). ეს სიტყვები დაიხვეს ხელზედ: „რომელიცა გენებოსთ და უმჯობეს გიჩნდესთ“ და ის-კი დაივიწყეს, რომ ბრძენი კანონ-მდებელი ამ სიტყვებს სწერდა იმ კეთილის აზრით, რომ არაეინ არ დაესაჯათ უბრალოდ, სამართალი არ დაევიწყათ და რაც უჯობდეს საქმეს, ის კანონი მოეხმარათ, „რათა მართაფსა სამართაფსა იქმოდეთ“. ბატონს, რასაკვირველია, ერჩივნა ეთხ აენა სამართალი მე-258 მუხ. ძალით, რომელიც აღიარებდა: „ყმისა ყველა ბატონისა არის“, ვიდრე იმ

²⁴⁰) აღბუღას კან., § 77; Обычай, § 72.

²⁴¹) ვახტ. კან., § 201; Кр. гр., 108; Brosset. Introd., 82; შეად. Адагы. Леонтовичъ, გვ. 221.

კაცობრიულის დადგენით, რომელიც ამცნევდა: „ნურა კაცი თავის ყმას ნუ შეაწუხებს“²⁴²) (§ 201).

XII

გლები ორ ნაირად ემსახურებოდა ბატონს, იგი უწევდა ქონებრივსა და პიროვნულს სამსახურს. პირველი დამყარებული იყო მამულის მფლობელისა და იმის შემმუშავეების დამოკიდებულებაზედ, მეორე დაიბადა ყმის პირად ხელ-ქეფითობიდან ბატონისადმი (ИЗЪ ЛИЧНОЙ КРѢПОСТИ И ПОЗЕМЕЛЬНЫХЪ ОТНОШЕНІЙ). ამას შეგვიძლიან დაუმატოთ სახელმწიფო გარდასახადნი, რომელთა რიცხვი ჩვენში ისე აუარებელი არ იყო, როგორც დასავლეთს ევროპაში.

მიწის მფლობელობის უფლებამ დაადო ყმას შემდეგი გარდასახადი: 1) ღალა (cens), ესე იგი ნაწილი მოსავლისა ბატონის სასარგებლოდ. ღალა გადაკვეთილი არ იყო, ზოგან მეტსა და ზოგან ნაკლებს ართმევდნენ; იგი იცვლებოდა სხვა-და სხვა გარემოების მიხედვით: 1) ღალა იცვლებოდა მოსავლის თანხმად, კარგს მოსავალზედ მეტი ღალა იყო მიღე-

²⁴²) ვახტანგის კანონი, შესავალი.

ბულო²⁴³); 2) ვის ერთმეოლა ღალა, ძველსა თუ ახალს ყმას? უკანასკნელს ღალა ნაკლები ჰქონდა გადაჭრილი²⁴⁴); 3) ადგილ-მამულიც მიღებული იყო მხედველობაში: სარწყავზედ ხუთზედ ერთი ბატონს ეძლეოდა, ე. ი. ერთი მეხუთედი ($1/5$), ურწყავზედ შვილზედ ერთი ($1/7$)²⁴⁵). ხანდახან საერთოდ გადაწყვეტილი იყო ღალა: კომლზედ ათ ლიტრიანით ორი კოდი, ქერი რვა ლიტრიანით ორ კოდ ნახევარი, ბზე კომლზედ ერთი ზარი²⁴⁶). ფეტვიც ერგება ბატონს. სახასო გლეხს სძევს ღალა სარწყავზედ მეხუთედი, ურწყავზედ მეექვსედი²⁴⁷).

2) კულუხი გადაჭრილი არ იყო. „რასაც ბატონი შეადგენს, მოსავალზე ჰკიდია“. ხან კულუხი მოსავალზედ-კი არ იყო დაღებული, არამედ მამულზედ: „ღიდს (ქამულს) ღიდობით და პატარას ცოტაობით“

²⁴³) დასტურ., გვ. 17 და 25. მოსავალზედ შემოიღებდნენ ან შერვედი.

²⁴⁴) დასტურ., გვ. 11. ღალისაგან ირჩევა ჯოდის-პური, საგრანგეთში terrage. Токвилъ, Старый порядокъ и революція, 320.

²⁴⁵) დასტურ., გვ. 26.

²⁴⁶) *ibid*, გვ. 44.

²⁴⁷) *ib.*, 45.

შეაწერენ“²⁴⁸). შეიძლებოდა კულუხი მამულისა და მოსაველის კვალობაზედ არა ყოფილიყო დამოკიდებული და სამუდამოდ გადაეჭრა ბატონს ყმისათვის. დუტაშვილმა უნდა აძლიოს თავის ბატონს თულაშვილს კულუხი მეოთხედი²⁴⁹), ხან კულუხი ნაკლები ერთმეოდათ—მეოთხედი-კი არა, ზოგჯერ მეხუთედი იყო ბატონისა²⁵⁰).

3) ნახირის თავი, ყსძეს დიდს, სოფელს ხარი, შუათანას—ჯროხა, პატარას გამოზამთრული, იმის დაბალს—ცხვარი; თუ ერთი კომლია, ორი შაური; ერთი წელიწადი უნდა შუაზედ გამოვიდეს და მესამე წელიწადს აიღონ²⁵¹) ნახირისათვის. როგორც სჩანს, სოფელზედ იყო დამოკიდებული, ხან გადაწყვეტილი იყო კომლთა რიცხვზედ. 20 კომლი თრიალეთზედ აძლედა ერთს ძროხას²⁵²).

საბალახე (droit de blairie). „ასზე ბატონიანი ცხვარი სამი, ანუ ასზე ორი ცხვარი და ერთი ბატონი. ცხვარზე ცხვრის საბალახე აიღონ, თხაზედ თხისა“²⁵³).

²⁴⁸) ib., გვ. 17 და 26.

²⁴⁹) Кр. гр., 10.

²⁵⁰) დასტურლამალი, გვ. 26.

²⁵¹) ib., 65.

²⁵²) Церк. гудж., 80.

²⁵³) დასტურლ., გვ. 10, 73, La pêche საჭრანგეთში.

პიჩისთავი „ასზედ ერთი საბატონოდ აიღება²⁵⁴⁾, ხან-კი 150 თავზედ ერთი იყო დანიშნული²⁵⁵⁾.

კონისთვის. „რაც კონს თევზი მოხედებოდეს, თორმეტისაგან ათი საბატონოდ უნდა გადაიდევას“. ესეც ადგილის მიხედვით მატულობდა. ახალდაბას ედო ქრისტეს შობის მარხვაში თოთხმეტი გოდორი თევზი და ორი გზა—ბზობასა და ხარებობას²⁵⁶⁾.

ფუთკრისათვის—რამდენი სკაც მიუბარებია ბატონს, იმდენი ჩარექ ნახევარი სანთელი აწერია²⁵⁷⁾.

პიროვნობით სამსახურში პირველი ადგილი უნდა დაეთმოს ბეგაჩას²⁵⁸⁾—ბატონისთვის მუშაობას. იგი არ იყო გადაწყვეტილი, არ იყო კანონით განმტკიცებული,—რამდენი დღე შეუძლიან ბატონს ამუშაოს თავის სასარგებლოდ თავისი ყმა; ხშირად იგი ამუშაევდა ყმას იმდენს, რამდენიც სურდა. „დასტურლამალი“ ზოგ-ზოგ სოფელს უნიშნავს გადაწყვეტილ პეგარას: „შულავერში ბატონისათვის ხუთი

²⁵⁴⁾ დასტურ., გვ. 65.

²⁵⁵⁾ Церк. гудж., 79.

²⁵⁶⁾ დასტურ., გვ. 43, 120, 125. АКТЫ Кавказ. Архивом., I, 54.

²⁵⁷⁾ ib., გვ. 84. უველა ეს გადასახადი საერთოა ჩვენში რუსეთში და ევროპაში.

²⁵⁸⁾ Corvées. მე-XVIII საუკ. გადაწყვეტილი იყო, რამ-

დღე ხენა, ფარცხვა, მორწყვა, მომკა, ზიდვა და ჩამოტანა“, სხვაგან დადებული იყო სამი დღე ხენა, იმისი მომკა, მოზიდვა, გალენვა. შემდეგ საერთოდ დაასკენის „დასტურლამალი“ და განუსაზღვრელ სამსახურს აწერს ყმას: „რაზედაც დაუძახონ, უნდა წავიდნენ, უარს ვერ იტყვის“. ამას კიდევ ემატება დანიშნული მუშაობა: სამი დღე ზეარი იმუშაონ, თავზედ თითო კონა სარი აძეთ. ყველა სამუშაოზედ გლენი მიდის თავის ხარ-კამბეჩით, იკვებავს თავს თავისის ჭარჯით²⁵⁹).

(ნუ დაივიწყებთ კიდევ: ურემის ბატონის მოთხოვნილებით მიერთმევას, ძღვეს—ბატი, ქათამი, კვერცხი, ერბო ფურზედ ჩარეკი, ცერცივი, ნიგოზი, ტყლაპი, თაფლი, სანთელი, თევზი, საშობაოდ ცხვარი, სააღდგომოდ ბატკანი, ბატონისა და იმის მოსამსახურეთა მასპინძლობა²⁶⁰). ყმას ეძღო ეალად გზის შენახ-

დენი დღე უნდა ემუშავნათ ბატონისათვის. Токвиль. Старый порядокъ и революція, 322.

²⁵⁹) დასტურ., გვ. 9, 251. დასავლეთს საქართველოში ნატურალ გადასახდელს ერქვა საუდიერო. АКТЫ Кавказ. Археогр. ком., V, 475.

²⁶⁰) Кр. гр., 28, 34; დასტურდ., 7—8, 18, 73, 125—6, 8, 57 და 67.

ვა, გაყენა, გასწორება. რუს გამოყენა და გაწმენდა უმის მარჯვენით კეთდებოდა²⁶¹).

წინადა სელექციითობამ ბატონისადმი მისცა დასაწყისი შემდეგ გარდასახადს: საჩქემეს, გარდასახადი ქალწულის გათხოვების გამო. ქალის ბატონს ეძლევა ექვსის აბაზილამ სამ მანეთამდე²⁶²). საჩქემის რაოდენობა იცვლება იმის მიხედვით, თხოვდება ქალი იმ სოფელშივე, თუ სხვის მამულში მიჰყავთ²⁶³). ამ უფლების გავრცელებას ვხედავთ დასავლეთ ევროპაშიაც (droit de formariage) და რუსეთში ხომ სულ ახალი საქმეა იმის გაუქმება (ВЫВОДНЫЕ ДЕНЬГИ). ამ გარდასახადს, თუ ქერივთ თხოვდებოდა, მაშინ სახელი ეცვლებოდა და ერქვა საჩქერივთ, იგი იყო საჩქემეზედ მეტი. ნეფეს ხუთ მანეთიდან 50 მანეთამდე უნდა მიერთმია ბატონისათვის²⁶⁴). ბატონს გარდა, რომელსაც „დასტურლამალი“ ხარს უწესებს, ნეფე აძლევდა სამ აბაზს მოურავს, აბაზს ნაცვალს, აბაზს მამასახლისს²⁶⁵).

²⁶¹) დასტურ., გვ. 22 და 67.

²⁶²) Обычай, § 65.

²⁶³) დასტურლ., გვ. 11, 93; „Юридич. В.“, 1838 г., XII, 522.

²⁶⁴) Обычай, § 65.

²⁶⁵) დასტურლ., გვ. 10.

გასამყრელო დამყარებული იყო გლეხის შეძლებად. გასამყრელო კარგს გლეხზედ, ვკითხულობთ „დასტურლამალში“: ერთი ცხვარი, ნაცვალს ცხვარი, ვისაც ძროხა გამოუვიდოდეს—აბაზს და ვისაც ცხვარი გამოუვიდოდეს—ორს შაურს მისცემდეს²⁶⁶).

სამაწხი. ბატონის დასამარხად გლეხი ვალდებული იყო შეეტანა თავისი წვლილი, ოფლით ნაშრომი და ნაღვაწევი²⁶⁷).

მსახურება—გოგოს მიცემა მოახლოედ, თავის გასვლა ყმისა მოსამსახურედ ყმას ედო პირდაპირ ვალად²⁶⁸).

სახელმწიფო გარდასახადი ყმისთვის უანგარიშოდ იყო დადებული. სახასო ყმა იხდიდა ხარჯს მარტო მეფისთვის, საბატონო ორივეს ემსახურებოდა, საეკლესიო ყმა ორივეზედ უკეთესკ მდგომარეობაში იყო შესახებ გარდასახადთა სიმსუბუქისა საბატონო გლეხი, გარდა პირდაპირ სამსახურისა ბატონისათვის, მოვალე იყო: ღაშქარ-ნადირება მეფისთვის „არც ერთ არ დააკლდების, უნდა ქნას, თუ ხელმწიფემ არ გაათარხნა“²⁶⁹).

²⁶⁶) დასტურ., გვ. 94.

²⁶⁷) Кр. гр., 33.

²⁶⁸) დასტურლ., 32, 71; Кр. гр., 26, 74.

²⁶⁹) ვახტანგ. კანონები, § 162; Двор. гр., 13.

საბატონო ყმას უნდა ეძლია დალაც, საბაღახეც, ღორებისა, ცხენებისა და ცხვრების ჰიჩისთავიც²⁷⁰), მეფისთვის საქორწილო და სამაწხი (აღაპი) უნდა გაეღო ბატონის ყმას²⁷¹). მხოლოდ იშვიათი გათარხნება აძლევდა საბატონო ყმებს შეძლებას ემსახურნათ მარტო ბატონისათვის და არ ეწიათ ორ-კეცი გარდასახადი და ორ ნაირი მძიმე უღელი²⁷²).

საბატონო ყმა, როგორც სახასოც, იშვიათად თავისუფლდებოდა ლაშქარ-ნადირობის სამსახურისაგან, მახტა-საურისაგან და მალისაგან (სათათრო), მალხი (სათათრო) სახელმწიფო ხარჯია, გლებზედ დაღებული ექესის შაურიდგან ექეს აბაზამდე. „ახალს ნაქორწილევზედ თავზედ სამი აბაზი, ერთს წელიწადს უკან, ვკითხულობთ „დასტურლამალში“: ექესი აბაზი“²⁷³).

მალი დააწესა ალექსანდრემ, გიორგი VII შეილმა, ლანგთემურის საქართველოს მიერ აოხრების შემდეგ სამშობლოს აღსაშენებლად (ორმოცი თეთრი მალი). 1440 წელს აშენდა ეკლესიები, მონასტრები, ციხეები და მალი თვითვე გააუქმა.

²⁷⁰) Двор. гр., გვ. 13; Кр. гр., 4.

²⁷¹) Кр. гр., 70.

²⁷²) Кр. гр., 12.

²⁷³) დასტურლ., გვ. 19—20, 85.

მსტყ ედოთ მხოლოდ მწყემსს ხალხს (ელთა) თო-
თხმეტი შაური. ელი იხდის აგრეთვე ოდუნახხას—სა-
ბალახო ფულის ორ შაურს; ნაკრძანას (სახალ-
წლოს) ხუთს შაურს და ქოდავს—ხარკს ერთის აღ-
გილიგან მეორე ადკილას გადასვლისას ერთს შაურს²⁷⁴).
საური—საკომლო გარდასახადი კომლზეა დადებული.
იგი იყო საერთო გარდასახადი და ერთმეოდა ბოგა-
ნოსაც²⁷⁵). ამდენ ნაირს გარდასახადს ბატონისა და
მეფას სასარგებლოდ უნდა დაემატოს ხარჯი ყმისა
ეკკლესიისა და მოხელეების შესანახად. საეკკლესიო
გარდასახადზედ „არ გაგონილა, რომ ყმამ“ უარი
სთქვას²⁷⁶). ყმა იხდის ფულით ხარჯს მოხელეთა
შესანახად და თავის შრომით ემსახურება მეფის მო-
ხელეებს. მოურავს ერთი დღე მკა, ერთი ხენა, მისი
მოზიდვა, ლეწვა²⁷⁷). იგი იხდის ადსამწყრლოს ორ
შაურს კომლზედ; გასამტეხლოს მოურავისთვის ახანი,
ნაცვლისათვის ორი შაური; ხელმოტეხისთვის ექვსი
შაური, ნაცვალს სამი შაური²⁷⁸). გლეხი ვალდებუ-

²⁷⁴) ib., 46.

²⁷⁵) ib., 97.

²⁷⁶) Кр. гр., 27.

²⁷⁷) დასტურლ., გვ. 78.

²⁷⁸) დასტურლ., გვ. 13, 86; Кр. гр., 80 გასამტეხ-
ლო ხარი და მარხილი.

ლი იყო შეენახა მდივნები, მოურავები, მამასახლისე-
ბი თანაშემწეებით, ხასადრები, აღმწერლები, ბოქაუ-
ლები, მეჯოგეები, მეძალღეთ-უხუცესები, მებაღეები,
ბაზიერები, იასაულები, სალარო ნაზირები, სალო-
ხუცესები და სხვა და სხვა²⁷⁹).

ამას დაუმატეთ არა-პირდაპირი გარდასახადი,
რომელიც ერთმევა ყმას (КОСВЕННЫЙ НАЛОГЪ): ბაჟი
მარილზედ, ფარჩაზედ, ენდროზედ, თევზზედ, ქონ-
ზედ, ერბოზედ, მატყლზედ, ლაზლზედ²⁸⁰). აქ უნდა
დაეასახელოთ ერთი ფრიად შესანიშნავი გარდასახა-
დი, რომელიც მიღებული იყო მთელს ევროპაში. ბა-
ჟი მამულის გასყიდვისა (lods et vents). როცა მა-
მული გაისყიდვის, თუმანზედ ათი შაურს²⁸¹). ეს
გარდასახადი იმით არის საყურადღებო, რომ იგი
ამტკიცებს აზრს, რომელსაც ვადგევარ მე—მამულის
უფროს ბატონად ირიცხებოდნენ მეფე და ბატონი,
მფლობელი-კი იმის დროებითი მოსარგებლე იყო,
იმის გადაცემაში უნდა გადახდილიყო ბაჟი ბატონის
სასარგებლოდ. აი რამდენ ნაირი გარდასახადი შემხვდა
გუჯრებში, სიგელებში და აქტებში: სამეფო გამოსა-
ღები და სათხოვარი, ღალა, კულუხი, ბეგარა, კო-

²⁷⁹) Кр. гр., 29; დასტურლ., 59.

²⁸⁰) დასტურლ., გვ. 26.

²⁸¹) დასტურლ., გვ. 18.

დის პური, საბაზიერო, (სანაცვლო, სამოხელო, ლაშქარ-ნადირობა, გარდასახადი სათაედო, სააზნაურო, საერისთავო, სათათრო, სასპასალარო, სამანდატურთ-უხუცესო, საეჯიბო (МИНИСТРА ДВОРА), ულაცი, საბალახო, კრავი, ყველი, სამეჯინიბო, ბზე, ქერი, აჯილლისა და კეციის მიბარება, ცხენი, ბაჟი და სეფის მუშაობა, მკა, ხენა, ლეწვა, ნახშირი, ოქრო, ვერცხლი, რკინა, სპილენძი, კალა, ტყვია, პირუტყვი, ფრინველი, მხალთაგანი, ბალახი, ხე, ქვა, სამასპინძლო, თოვლის ზიდვა, პირისთავი, ნახირთავი, გასამტეხლო²⁸²), ძღვენი, მასპინძლობა²⁸³), ტომარა, ხალიჩა, აბრეშუმი²⁸⁴), საკმელი, კელეპტარი²⁸⁵), საკარავე, შავარდნის ფასი, ტიკი, საპალნე²⁸⁶). აქ შეგვიძლიან შევიჩერდეთ და მკითხველის სჯაზედ მოვაგდოთ გაჩვენა, რამდენად ძნელი და შეუძლებელი ტვირთი ედო ჩვენებურს ყმას წარსულში. ეს-კი უნდა დაიხსომოთ, რომ აქ ჩამოთვლილი ხარჯი სრული არ არის, და, ვინც მოისურვებს ამ საგნის დაწვრი-

²⁸²) Церк. гудж., 61, 79, 80.

²⁸³) Кр. гр., 28, 34; Акты Археогр. Ком., I, 30.

²⁸⁴) Церк. гудж., 20, 36.

²⁸⁵) Баградзе. Археол. Путешествіе, 292; Церк. гудж., 44, 45; Кр. гр., 55.

²⁸⁶) Акты Археогр. Ком., I, 9, 31.

ლებით გაცნობას, ეურჩევთ მიჰმართოს Brosset-ს (Introduction, 170—176), რომელსაც ანბანზედ ჩამოთვლილი აქვს 120 გარდასახადი.

XIII

სახასო გლების გარდასახადის გასაცნობლად ჩამოეთული დაღის სახელმწიფო ყმათა ხარჯს „ბატონის“ სასარგებლოდ. მთელს სოფელში ირიცხებოდა 103 კომლი. ამათ აძეს, ვკითხულობთ „დასტურლამალში“: ძალი თავზედ შაური ოც-და-ორი; დალა სარწყავზედ ხუთზედ ერთი ბატონს, ურწყავზედ შვიდზედ ერთი; გუფუხი შეწერით არის, მამულზე ჰკილია; საშობათ ცხვარი 18, საადღგომთ ცხვარი 18, ბატონის ზვრის მუშაობა, ყოველისფრით იმათ უნდა შეიმუშაონ; ყარაიზედ პირველზე გონის ჩადგმა, რამდენიც გუთანი გამოვა; სამა დღეს ყარაიზედ ხენა, იმის მოძკა, შეტანა, გაღეწვა; ბატონის აყრაზედ ცხენისა და ურძის თხოვნა; ბატონის წიგნით სტუმრისა და მღვმურის დაყენება; ბატონის მიბრძანებაზედ შეძლებით სამსპინძლო; საბაზიერო ქათამი, თავალის ქეშოკობა, ბატკანი, სამართლით საბაღსე, ცხვრისა და ღორის პირისთავი, შიშლიგი ორასზე ერთი ცხვარი, ნახირის-თავი, ქალაქის სასახლის მუშაობა, მხეთის

მისვლაზე სამსახური, ქვის ზიდვა, ყაჩაღის ჯეჯვა, ზაღის ჩატანა, საური 14 შაური²⁸⁷).

ლაშქარ-ნადირობა, სათათრო ძალი არ არის მოხსენებული. ეს ისეთი გარდასახადი იყო, რომლისაგანაც იშვიათად ჰთარხნდებოდნენ ყმანი²⁸⁸). რასაკვირველია, სულ ყველას არ ელო ჩამოთვლილი ზარჯი, ერთს სოფელს მეტი ხედებოდა, მეორეს ნაკლები. ხშირად სახასო, სასეთეო ყმანი თავისუფლდებოდნენ გარდასახადისაგან²⁸⁹). ან სრულებით სულ ყველა სახელმწიფო გამოსაღებისა და ხარჯისაგან. მეფე თეიმურაზმა ასე წმინდად გაათარხნა გიორგი ნოდარაშვილი განსხვავება საბატონო და სახასო გლეხთა გარდასახადისა დიდი არ იყო, მხოლოდ პირველი იხდიდა ბატონისათვისაცა და მეფისათვისაც „ვამოსაღებს“, მეორე-კი ემსახურებოდა მხოლოდ მეფე-ბატონს. განთავისუფლება რაიმე გარდასახადისაგან სამეფოდ საბატონო ყმებსაც ხედებოდა: მეფე ალექსანდრემ განათავისუფლა ენისელის მიჯრავის ყმანი ძალისაგან²⁹⁰).

²⁸⁷) იხ. „დასტურლამალი“.

²⁸⁸) ვახტ. კან., § 162.

²⁸⁹) Кр. гр., 56. რუს გამოსაყვანად არ ამუშავებენ იულონის ბრძანებით.

²⁹⁰) Кр. гр., 12.

მას შემდეგ, რაც ელი და ბოგანო სახელმწიფო „დაეთარში“ ჩაეწერნენ, იმათაც დაედო მეფისთვის „სათხოვარი“ და გამოსაღები. ბოგანოზე, ვკითხულობთ „დასტურლამალში“: საუბრი ორი შაური, ძღვენი ბოგანოს ზრ სძევს, მკლი ბოგანოზედ ათი შაური. ბოგანო ღარიბი და პატარა მამულის პატრონია. ამიტომ იმას კიდევ არა ხედება სრული გარდასახადი („ძღვენი არ სძევ“). მაინცა და მაინც ბოგანო, წინაღ ხარჯისაგან თავისუფალი, მერე გახდა სახელმწიფო მოხარკედ²⁹¹). ასეთივე დღე დაადგა ელს (ნომადს).

ელი „სამს წელიწადში ერთხელ აიწერების“; კომლზედ სამი აბაზი ასამწეკლდო და ორი შაური: აღამათისა არის (აღამათი — დროებით ყოფნის გარდასახადი), თორმეტი შაური ობასეკდ (გვაროვნობის ნაწილზედ), ხუთი აბაზი სამენანდრო²⁹²) (სტუმრებისთვის გარდასახადი). ელი იბდის ქოდავს ცხვარზე ერთს შაურს, მსტას 14 შაურს კომლზე, ოდუნ სხჩას (საბალახო ფულს) ორს შაურს, ნაკროზანას 25 კაპ. მას აღევს ალაჩუხზედ (კარაუხზედ) ერთი ფლური; როგორც სახასო ყმას, მას დაედო ლაშქარ-ნადირობაც.

²⁹¹) Дв. гр., 2—3.

²⁹²) დასტურლ., გვ. 73, 97.

ელის ცაცს სძევს ცხენი კაციტ და „ეს ქვეითი კაციტ ვერა დააკლდების თავის ასაყოლით უფროსით“²⁹³).

დაგერჩა საეკლესიო ყმის გარდასახადის ჩამოთვლა. საეკლესიო ყმას იგივე გარდასახადი ელო, რაც საბატონო და სახასოს იმ განსხვავებით, რომ მათთვის სავალდებულო არ იყო ხშირად ეხადნათ ბატონისა და მეფისათვის გამოსაღები, გარდა მონასტრისა ანუ ეკლესიისათვის. საეკლესიო ყმა იხდიდა წინამძღვრისთვის: ღაჯას—მეხუთედს მოსავლისას, გუჯუხს—მესამედს, მუშაობა ეკლესიის ეენახში, ტიკსა და სანთელ-საკმელს სწირავდა ტაძარს სულის მოსახსენებლად, საბაჯახო ცხვარი აღდგომას, ძღვენი—ერბო, კვერცხები, თაფლი²⁹⁴); გასამყრელო, საქვრივო, მოპარულ საზღვეურისა მონასტერს ერგება ოთხი ნაწილი²⁹⁵); ლაშქარ-ნადირობა არც ამათ დააკლდებათ, თუ გათარხნებულნი არ არიან²⁹⁶). საეკლესიო ყმის მდგომარეობას აუმაჯობესებდა ის გარემოება, რომ ურიცხვი გამოსაღები, რომელიც ხედებოდა საბატონო და სახასო გლეხს, მას არ ელო ეალად²⁹⁷).

²⁹³) *ib.*, გვ. 75.

²⁹⁴) დასტურლამადლი, გვ. 75, 124.

²⁹⁵) Церк. гудж., 98; Акты Археогр. Ком., I, 23—4.

²⁹⁶) Церк. гудж., 72.

²⁹⁷) Церк. гудж., 8, 18, 36. თარხანნი ლაშქარ-ნადირობისაგან. იხ. Акты Кавк. Археогр. К., I, 8, 9.

ხშირად ჰნახავთ, რომ საეკლესიო ყმა განთავისუფლებულია ყველა სახელმწიფო გარდასახადისაგან, გარდა ლაშქარ-ნადირობისა და საურისა მანგლისის ეკლესია ნაზარ-ალი-ხანმა (1689 წ.) განთავისუფლად მოსპო ყველა გარდასახადი, რომელიც იმას ყმათ ედოთ მეფისთვის (ლალა, კოდის პური, საბაღახე, ნახირის თავი, სამეკობროს-მძებნელო, ულაყი, გუთანი, სამეფინიბო), გარდა ლაშქარ-ნადირობისა და საურისა²⁹⁸). იშვიათი იყო ლაშქარ-ნადირობის გამოსაღებისაგან გათარხნება, მაგრამ უფრო იშვიათი იყო საურის არ გამართმევა²⁹⁹): რუისის სობოროს არ ერთმევა საური, გარესჯას ჯარის-კაცი არ მოეთხოვება³⁰⁰). ხან დაწერილებით არის ჩამოთვლილი, რა ხარჯისაგან ანთავისუფლებს მეფე საეკლესიო ყმას, როგორც ზევით დავასახელებთ. აი კიდევ მეფის გიორგის მიცემული გუჯარი, თუ რა გამოსაღებისაგან ანთავისუფლებს ბაღნისის გლეხებს: ლალისგან, მალისგან, კულუხისაგან, საბაღოხოსაგან, ულაყისაგან, სა-

²⁹⁸) Акты Кавк. Арх. К., I, 23—4; იხ. კიდევ იქვე I, 30; Церк. гудж., 10, 15, 37, 54, 107, 108. Пл. Иоссе-лиани. Древности Тифлиса, гр. 215.

²⁹⁹) Акты Кавк. Арх. К., I, 8, 9, 30; Пл. Иоссе-лиани. Ор. с., е. с. № 22.

³⁰⁰) ib., I, 35, 46; Церк. гудж., 7, 56, 105.

მეჯინიბოსაგან (Цер. гудж., 8). ხან-კი პირდაპირ არის მოხსენებული, რომ მეფე ანთავეისუფლებს ეკვლას გარდასახადისა და გამოსაღებისაგანაო. მეფე ერეკლემ წმიდა დავითის მონასტრის ყმანი გაათარხნა ყველა სახელმწიფო ხარჯისაგან. ალექსანდრე მეფემ (1441 წ.) ტფილასისა და მანგლისის ეკკლესიის ყმანი განთავეისუფლა სუეკვლას გარდასახადისაგან (სამუშაო, ძროხა, სამეჯინიბო და სხვ.)³⁰¹). როგორც ვნახეთ, სამნაირი განთავეისუფლება შეიძლება საეკკლესიო ყმისა სამეფო გარდასახადისაგან: ან სუყველა გარდასახადისაგან გამოუკლებლად; ან ყველა გარდასახადისაგან, გარდა ლაშქარ-ნადირობისა და საურისა; ან განთავეისუფლება ლაშქარ-ნადირობისაგან, გარდა საურისა. ამას უნდა დაემატოთ ნაწილობითი განთავეისუფლება კერძო რაივე გამოსაღებისაგან: საქალაქო ხარჯი არ ერთმევა, მეფის ბძანებით, გორში პორტაიტის მონასტრის ყმებს³⁰²),

³⁰¹) Двор. гр., 51; Церк. гудж., 13, 69, 96, 103; Акты Кавк. Арх. К., I, 5—6; Brosset. Introduction, 150. Пл. Иосселиани. Дрезности Тифлиса. Грамота царицы Марии, супруги царя Ростома, данная въ 1637 г. крестьянамъ Сіонскаго собора: дали вамъ тарханство и освободили васъ отъ всѣхъ повинностей (стр. 208) № 7.

³⁰²) Крест. гр., 24.

ანუ გათარხნებულნი არიან ბაჟიდგან გლეხნი წმ. საფ-
ლავისა³⁰³).

ეს განთავისუფლება სახელმწიფო ხარჯისაგან
ხშირად მოხდებოდა სულის მოსახსენებლად. მეფე
ერეკლე სწირავს ურბნისის სობოროს ერთს ოჯახს
გლეხს, რომ ებისკოპოსმა წელიწადში ერთხელ ალა-
ში გაუმართოს. ამისათვის იგი ანთავისუფლებს ყვე-
ლა გამოსაღებესაგან (ლალისაგან, კოდის პურისაგან,
კულუხისაგან, პირისთაფისაგან, სეფეობისაგან, ბეგრი-
საგან)³⁰⁴). კეთილ-მორწმუნე მეფენი დროს უნიშნავე-
დნენ ამ წირვისათვის: დედოფალმა გულშარმა დაუწე-
სა ყმებს ქვათახევის ეკკლესიისას 25 ნოემბერს ალა-
პის გადახდა³⁰⁵). ვადასთან ერთად უნიშნავედნენ შემ-
წირველნი, რა უნდა მოეტანათ ყმებს ალაპზედ: ორი
ცხვარი, ერთი ხარი, სამი კოდი პური, ოთხი კოკა
ღვინო, ორი ზურგიელი, ერთი ლიტრა ყველი, ერთი
ლიტრა ფრბო, ასი კვერცხი, ჩარეკი მარილი, ერთი
ლიტრა სანთელი და ჩარეკი საკმელი.³⁰⁶) დაწერილ-

³⁰³) Кр. гр., 51.

³⁰⁴) Церк. гудж., 27.

³⁰⁵) Церк. гудж., 89. ხან ეს დრო იცვლებოდა და
25 ნოემბრის მაგიერად ინიშნებოდა 15 ნოემბერი. Церк.
гуж., 15.

³⁰⁶) Церков. гудж., 9. ამ გარდასახადს ხან ემატება,
ხან აკლდება: ემატება თევზი, ქათამები. Церк. гудж., 15.

ბით ჩამოთვლილია რიცხვი და ჩაოდენობა შესაწირავისა. საკვირველი არ არის ასეთი ყურადღება ეკლესიის მიმართ და სულის ცხონების წადილისათვის. ამ წმინდა აზრით იცოცხლა საქართველომ საშინელ მაჰმადიანთა ერთა შორის. ამას ის კარგი მხარე ჰქონდა კადევ, რომ ყმა არა სწუხდებოდა სხვა გარდასახადით. საკმარისია შეადაროთ გარესჯის მონასტრის გლეხთა გარდასახადი და ალაპისთვის გაღებული ხარჯი, რომ თვალ-საჩინოდ გამოჩნდეს უპირატესობა ალაპით მეფის მოხსენებისა იმ ტვირთის წინაშე, რომელიც ეღო გლეხს სახასო და საეკლესიო მოთხოვნილებათა დასაკმაყოფილებლად.

თუ მივიღებთ მხედველობაში იმასაც, რომ ეკლესიაც მეფისამებრ ანთავისუფლებდა სხვა-და-სხვა გარდასახადისაგან³⁰⁷), მაშინ აშკარა იქნება ის შედარებითი შეღავათი, რომელიც საეკლესიო ყმას ჰქონდა. ამიტომაც მიიწევდნენ საბატონო გლეხნი საეკლესიო მამულზედ. საეკლესიო ყმას, თუ არა ეცდებით, ხშირად ხაზინაზედაც ნაკლები გარდასახადი ხდებოდა. ხიზანი ბატონისათვის იგივე ყმა იყო და ამიტომ

³⁰⁷) Церк. гудж., 10. ტახტის ძირის საბერო გლეხების მამულს ორს დღიურს ერთ დღიურად თვით ბერები სწერდნენ, რომ უფრო ხაკლები გამოერთმიათ გლეხებისათვის. „ივერია“, № 216, 1887 წ., „წერილი ქართლიდამ“.

არათყრში არ არჩევდა დანარჩენ ყმათაგან. „დასტურ-
ლამალში“ ეკითხულობთ შემდეგს გარდასახადს, რო-
მელიც დადებული იყო ბატონისათვის ხიზანზედ, „ახალ-
კაცზედ“: ერთ წლამდის თარხანი იყოს, ნურას
სთხოვენ. საქვრეო ხარი ბატონს, სამი აბაზი მოუ-
რავს, აბაზი ნაცვალს, აბაზი მამასახლისს. საბაღასე საბა-
ტონოდ ასზედ ორი ცხვარი, ერთი ბატკანი, ორას-
ზედ ერთი შიშლიკი მობალახეს; საბალახეს ცხვარზედ
ცხვარს აიღებენ, თხაზე თხას; აყრილის კაცი სახლში
რომ სხვა (მოსული) გიღებო შევიდეს, იმის ნახნაფ-
ნათესს ნუ წაართმევენ. ერთი კაცი რომ დაბერებული
იყოს და იმისი ორა შვილი მადს იძლეოდნენ, იმ
ბერიკაცს „დაეთარში“ ნუ ჩააგდებენ, მალს ნულარა
სთხოვენ. იქვე რომ ერთმანეთში ქურდობა იქნას,
შვიდგულად აჩლკევიანებდნენ: ერთი-ოთხად პატრონს,
ოთხი ბატონს და ერთი მოურავს.

გასამყრედ ეძლეოდა მოურავს ხარი, ნაცვალს
აბაზი, მამასახლისსაც აბაზი, ქერი კომლზედ სამი კო-
ლია, ნაცვალს ერთი; ფურზედ ერთი სტილი ერბო.
საჩქებე, თუ იმ ქვეყანას გათხოვდეს, მოურავს ექვსი
შაური, მამასახლისს აბაზი; თუ სხვას ქვეყანას წაიყუა-
ნონ, მოურავს ხუთი აბაზი, მამასახლისს აბაზი.
მოურავი როდესაც მივიდეს, მართებულად ძღვენი
მიუტანონ. ღვინო ნებით, თორემ ძალით ნუ სთხო-
ვენ. მოურავი კოჯორზე ულავს ნუ სთხოვს. ღაღის

ათისთავი, ხსენდარის (მეფის საკუთარ მოხელის) რიგი და სარგო; მოურავს თავის გასამტეხლო ხუთი აბაზი, ხელის მოტეხისათვის ექვსი შაური; კბილის ჩაგდებისათვის და ბოჭობის მქნელმან ხუთი მინალთუნი³⁰⁸).

გარდასახადი, როგორც ჰხედავთ, არაფრით განირჩევა საბატონო გლეხის გამოსაღებისაგან. თუ ხიზანს არ ერთმევა ულაცი, ეს კიდევ ისეთი საბუთი არ არის, რომ იმის გარდასახადი ფიცნათ შედარებით აღვილ და არა სამძიმო ტვირთად. საბატონო ყმებსაც ანთავისუფლებდა მეფე რაიმე გარდასახადისაგან³⁰⁹).

პირველ შემთხვევით გასაოცარია ამდენის ხარჯის დადება ყმის კისერზედ. შეიძლება ვიფიქროთ, რომ მარტო ჩვენში იყო ასეთს განუკითხველს მდგომარეობაში საბატონო ყმა, მაგრამ ერთის თვალის გადავლება კმარა ევროპის ყმათა გარდასახადზე, რომ ეს აზრი განვაკარგოთ. საშუალო საუკუნეებში გერმანიელს, ან ფრანგს ისეთი შემადრწუნებელი და საზაზლარი სამსახური ედო ბატონისადმი, როგორც *jus primae noctis* (უფლება პირველის ღამისა, შემ-

³⁰⁸) დასტურდ., გვ. 11.

³⁰⁹) Кр. рр., 4.

დევ კოცნაზედ ჩამოხდომილი). არ იყო ჩვენში ასრედ
წოდებულნი pontaticum (ხილზე გასასვლელი ხარჯი),
ripaticum (წყლის პიჩზედ მიმსვლელთა გამოსაღე-
ბი), rotaticum (ურემზე მისაცემი ხარჯი); არ გა-
გონილა ჩვენში უფლება bannalités, რომლის თან-
ხმად ბატონს შეეძლო მხოლოდ თითონ წისკვილის
დაბრუნება, აკრძალვა ხელსაფქვავის ხმარებისა, რომ
ყველას იმის წისკვილში ეფქვა და დადებული მინდი
ეხადნა; droit de banviz—ღვინის გასყიდვის უფლე-
ბა 30—40 ღლის განმავლობაში რთელის შემდეგ
ეძლევა მხოლოდ ბატონს³¹⁰). არ იყო ჩვეულებად
ჩვენში აკრძალვა ტყის ხმარებისა და ნადირობისა.
საფრანგეთში la chasse (ნადირობა), colombiers
(სამტრედეს გამართვა) შეეძლო მხოლოდ ბატონს.
ამას დაუმატეთ კიდევ უანგარიშო გარდასახადი: des
fontaines, puits, routoires, etangs, gareunes,
peages, eaux, carpot, servage l'accapte, ანუ
plait à mere, rachalt (relief), ifforage, palvera-
ge³¹¹). საერთო ჩვენში და ევროპაში იყო ბატონ-
ყმობის დასაწყისი და მისის განვითარების მსვლელლო-

³¹⁰) Тэнъ. Происхождение общественнаго строя со-
временной Франціи, I, гл. II.

³¹¹) Токвиль. Старый порядокъ и революція, 318—
322; Тэнъ. Opus cit., I, гл. II.

ბა. იგი, როგორც ვსთქვით, დაიწყო ეკონომიურ მიზნებთან და შემდეგ გაძლიერდა პოლიტიკურ მიზნებთან წყალობით³¹²). მთავრობა ერთის მხრით ამტკიცებდა მას, რასაც სხოვრების ჩვეულება აძლევდა ძალას, მეორის მხრით თვით ხელს უწყობდა ბატონყმობას იმითი, რომ შემოიღო მამულის ყმებით გაცემა, იმით დასაჩუქრება ჯერ დროებით, შემდეგ სამუდამოდ, საშვილიშვილოდ. ამასთანავე მთავრობა თავის ცდას არ იშურებდა ყმის მდგომარეობა კანონით განესაზღვრა, დაეცვა იმისი პიროვნული და კონებრივი უფლება, მაგრამ ეს სპეტაკი მხარე კანონმდებლობისა ხშირად უქმად რჩებოდა.

XIV

ურიგო არ იქნება მოკლედ გავიხეორო ისტორია ბატონყმებისა. ჯერ კი ნებას ვითხოვ ერთხელ კიდევ მივუბრუნდე იმას, თუ რა გავლენა იქონია ბერძენთა კანონებმა ვახტანგის რეფორმაზე. ამის

³¹²) გიზო ფეოდალიზმს ვხედავს სამს მოკლენაში: შეერთება მამულთან უმაღლესის უფლებისა, გადაქცევა საკუთარის მფლობელობისა პირობის მამულად და დაწესება ვასალურის იერარქიისა მეფე-პატრონთა შორის. Histoire de la civilisation en France, III, 28, 29. იგივე ამავე მოხდა ჩვენში.

ახსნა, ამ ნასკეის გამორკვევა გამოგვადგება, როცა გადავალთ ყმების მდგომარეობის შეცვლას მიზნების გარჩევაზედ.

ვახტანგ მეფის კანონები თავის თავად არს ნაწილად განიყოუება: პირველი მიღის მე-204 მუხლამდე და შემდეგ იწყება მეორე ნაწილი, რომელსაც წინ უძღვის ახალი შესავალი. ამ წინასიტყვაობაში ვახტანგი სხვათა შორის ბძანებს: „წიგნები სასამართლონი დიდთა სამეფოთანი მოვიძიეთ და მრავლის სასჯელითა ვიდრე წელთა მეორემდე გადმოვთარგმნეთ და იგინიცა უკლებლად აგვიწერიეს და არს შემკობალი ყოვლისა სამართლითა“... შესანიშნავია ჯერ ის, რომ ვახტანგმა მე-204 მუხლის წინ გვაცნობა გადმოთარგმნა „დიდთა სამეფოთა სასამართლოთ“. ამის შემდეგ ვახტანგმა 60 მუხლი კიდევ დასწერა³¹³). ამ გადმოთარგმნამ არ იქონია გავლენა „სამართლის წიგნის“ დასრულებაზედ? ვგონებთ, რომ ეს გავლენა დაეტყო ვახტანგის კანონებს და ბევრს ძველს კანონსა და ჩვეულებას აცვლევინა ფერი და ხასიათი. აღბუღას კანონით აღიარებული უფლება, ყმის თავდებად დად-

³¹³) მე-262 მუხლიდგან თეიმურაზის ვარიანტში არ არის დასახელებული, შეიძლება შემდეგ იყოს ჩამატებული ისე, როგორც ემატება ახალი მუხლები Lex Salica-ს, Iyc. Правда-ს და სხვ.

გომა, ვახტანგმა მოსპო. შეგვიძლიან, თუ არა ეს ცვლილება ავსნათ ბერძენთა კანონის გავლენით (§ 153) ვახტანგის § 235-ზედ, რომელმაც აუკრძალა ყმას თავდებობა? წინანდელი კანონი და მიღებული ჩვეულება შემდეგშია: კი ყმას არ ართმევდუ საკუთრებას. ვახტანგმა ეს უფლება ერთის მუხლით ამოშალა კანონებიდან და აღიარა დედა-აზრად: „ყმისა ყველა ბატონისა არის“ (§ 258). ეს მუხლი დაწერილი ხომ არ არის ბერძენთა კანონების თანახმად § 166, რომელიც ვაუწყებს: „ОНЪ (КРѢПОСТНОЙ) НИЧЕГО СВОЕГО НЕ ИМѢЕТЪ“. თვით სიმარტივე დადგინებისა ვახტანგისა და ბერძენთა კანონებში თითქოს გვანიშნებს გადმოთარგმნას „ყმისა ყველა ბატონისა არის“-სას „ყმას თავისი არა აქეს-რა“-ღვან. ახლა მეორე საბუთა მივმართავ.

მე ვამბობ, მე-204 მუხლიდან დაიწყო ბერძენთა გავლენა კიდევ იმიტომ, რომ ამ მუხლამდე ვახტანგი არა ჰხმარობს სიტყვას ნასყიდი ყმა. გადმოთარგმნილი ხომ არ არის აქაც „ნასყიდი“? ამ მუხლის შემდეგ არა ერთხელ შეხვდებით „ნასყიდს“. ბერძენთა გავლენას უნდა მიეწეროს, ეგონებ, დადგინება: მოეჭრას ხელო ყმას, თუ მან სცემს ბატონს, და ამოეძროს ენა, თუ მან აგინა ბატონს (§ 259). ეს სასტიკი დასჯა წაბადვა ხომ არ არის ბერძენთა კანონისა (§ 69 და § 172)? ჩვენის ჩვეულების კვალიც

არის დაცული ვახტანგის კანონებში: თვით ბატონის მკვლელი არ ისჯებოდა ისე ბარბაროსულად, როგორც საბერძნეთში. იქ სწვამდნენ ბატონის მკვლელს, ჩვენში ყოვბაა უძლიერებდნენ (ვახტანგის კანონი, § 258).

სამართლის წიგნის ორს ნაწილად გაყოფა და ბერძენთა გავლენა სჩანს კიდევ იქ დგან, რომ ერთს დანაშაულზედ სხვა-და სხვა სასჯელია დანიშნული. ეს აიხსნება სხვა-და-სხვა წყაროს გავლენით — ძველის ქართულის ჩვეულებითა და ბერძენთა გავლენით³¹⁴). . . მე-43 მუხლი ამბობს: „თუ ბატონმა ყმის ცოლს უაწიყოს და ცოლთან საწოლათ დაახელოს და მან კაცმან მოკლას (ბატონი) . . . სისხლი არ გაუჩნდების“. ეს იყო ქართველებში ზნეობითის სიწმიდის დასაცველად აღიარებული კანონი. იმის შეცვლა და გადა-

³¹⁴) მეფე ალექსი მიხეილის ძის „Уложение“-ში (1649 წ.) ასეთივე ორ-კეცობა აღმოჩნდა, რაიცა აიხსნება ლიტვის სტატუტის კეთილის გავლენით. XXI თავი საერთოდ ქურდს უნიშნავს შემდეგს დასჯას: ჯაჯას (ПЫТКА), მათრახით (КНУТЬ) ცემას, მარცხენა უერის მოჭრას, სარჩოს წართმევასა და ბორკილით უერაინაში გაგზავნას. კერძოდ ფუტკრის მპარავს უდებს სასჯელად მხოლოდ კნუტით ცემასა და ფულით ჯარიმას. См. Объяснение этой аномалии, Владимирскій-Будаловъ. Обзоръ исторіи русскаго права, вып. I, 32.

ბრუნება ოჯახის წაბილწვის მხრისაკენ უნდა მიეწეროს უცხო ერთა გავლენას და კერძოდ ბერძენთას, რომელნიც, სამწუხაროდ, ზნეობითაცა და გონებითაც მეტად დაეცნენ. რა სიბილწე გამეფდა თვით იმპერატორთა სასახლეში და მონასტერში, შეგიძლიანთ ნახოთ პროფ. სკაბალანოვიჩის თხზულებაში: **Византийское государство и церковь въ XI в.** და ჩემს თხზულებაში: „**Нравственное состояніе византийскаго общества въ эпоху комненовъ**“. დაცემულმა ზნეობით ვიზანტიის საზოგადოებამა და კანონმდებლობამ დააეწეა ვახტანს მე-43 მუხლი თავის „სამართლის წიგნისა“ და მე-259 უნიშნავს ოჯახის სიწმინდის შემლახველს გლეხის ფულით დაკმაყოფილებას! რასაკვირველია, ფულით არ აიწონება ადამიანის წმიდათა-წმიდას შებღალვა ..

უუძველესს ნაწილს ვახტანგის კანონმდებლობისას შეადგენს ოც-და-ცამეტი მუხლი (§§ 1—33). ეს ნაწილი დადგენილია ძველად გავრცელებულ ჩვეულებათა თანხმად: „ეს სისხლის განაჩენები რაც დაგვიწერია, ძველად დადებული დაგვიწერია, თორემ სხვისა არა დაგვირთავ-რა“. ყველგან და ჩვენშიაც, რასაკვირველია, თავდაპირველად დადგინებულ იქმნა სისხლის კანონმდებლობა. კაცის კვლა, გახეიბრება, მოჯაცვა—ყველა ეს ირჩევა მატერიალურად, ზიანის (по ущербу) მიხედვით. აქა ჰუასობს კერძო კაცის ზიანი, დანაშაულო-

ბა საზოგადო ცოდვად არ არის ცნობილი. მეფე გიორგისა და აღბუღას კანონები თითქმის მთლად სისხლის უფლებას ეკუთვნის. მთავრობისათვის საჭიროა იქონიოს რაიმე საწყაო სასოციალო გარჩევისათვის³¹⁵) წოდებათა დასაყოფად. ამისთანა საწყაოდ არის ფასი სისხლისა: ვისი სისხლიც მეტი ღირს, ის მაშასადამე მთავრობის თვალშიაც წარჩინებულია³¹⁶), ჩვენებურად რომ ესთქვათ, მაღალის ხარისხის კაცია. Lex Salica-მ, მაგალითად, იცის მხოლოდ პრივილეგია კაცთა სისხლის გარდახდასა და მოთხოვნაში, მაგრამ იქ არ მოიპოვება კვალი შემდეგის არისტოკრატიისა. მან იცის, რომ სისხლი თავისუფალის კაცისა ღირს 200 solidi³¹⁷), რომაელის სისხლი-კი 100 sol. ღირს, ესე იგი იმდენადა ღირს, რამდენადაც ნახევარ თავისუფალ კაცისა — ლიტისა³¹⁸), ანტრუსტიონის სისხლი-კი 600 sol. ღირს. აქედგან წარმოსდგა უპირატესობანი ანტრუსტიონისა: იგი არ ისჯება, რო-

³¹⁵) Brunner. Rechtsgeschichte, 220.

³¹⁶) Schulte Lehrbuch der deutsch. Reichs.

³¹⁷) Lex Salica, § 41, 1; ალღემანებში 160 solidi.

³¹⁸) ibid, § 42, 4; § 26, 1. ამდენადვე ღირდა სისხლი puer regis., § 54, 2. რომაელთ სისხლი, როგორც ძლეულთა, ორჯელ ნაკლები Wehrgeld (bupa) აქვთ.

გორც მონა (servus), მას ეძლევა პირველი ადგილი მეფის სასახლეში, აქვს სამკეცი სისხლის ფასი³¹⁹) (triple Wehrgeld), იღებს მონაწილეობას მოხელეთა და ნიშნაბი და სხვა. აქ არის დასაწყისი წოდებათა.

ვახტანგის კანონით გლეხის სისხლი ღირდა 120 მან., მსახურის სისხლი ორჯელ მეტად—240 მ. და პირველის ხარისხის თავადის სისხლი 128 ჯერ მეტად, ე. ი. 15,360 მან. ეს სისხლის (Wehrgeld) დაშორება ყმისა და თავადისა ამტკიცებს სრულს განვითარებას ჩვენში სოციალურ წყობილებიანს. რუსეთში, „Рус. Правда“ თანხმად, თავადის სისხლი ღირდა 80 გრიენა კუნად და იმის მოჯამაგირისა 5 გრიენად. აქ უფრო ეტყობა გარჩევა სისხლის აწევას წოდებათა შორის, ვიდრე ფრანგთა შორის. იქ მხოლოდ ანტრუსტიონის სისხლი სამჯერ მეტია თავისუფალის სისხლზედ და ექვსჯერ მეტი ნახევარ თავისუფალისაზედ.

XV

ბატონყმობა, როგორცა ესთქვით, დაჰბ. და სამმა ელემენტმა: „ნასყიდმა“, „ნაბოძებმა“ და თავის ნებთ ყმად შესულმა. ნასყიდი და ტყვე იყვნენ

³¹⁹) Deloche. L'Anrustion, 143—4.

პირველნი ყმანი ბატონისა, ისინი იყვნენ სრული სა-
კუთრება პატრონისა, როგორც ნიეთი რამ (res).
პირველად იმათ არა აქვთ პიროვნული და ქონებრი-
ვი უფლება, შემდეგ თავის ნებით ყმად შესუღმა გა-
დასცა ეს უფლება „ნაბოძების“ დახმარებით. ყმობა-
ში რჩებოდა ვალ-გადაუხდელი კაცი, რომელმაც ვერ
დაუბრუნა მოვალეს აღებული ვალი: თუ დანიშნულს
ვადაზედ არ მისცა ვალი, „დროებითი“ ვალის ამღე-
ბი ხდება სამუდამო ყმად²²⁰). თავის ნებით ყმად
შესვლა იშვიათი არ არის ევროპაშიაც²²¹)! იგი წო-
დებულია პრეკარად და კომენდაციად. პრეკარი ერქვა
გადაცემას მამულისა და თავის თავისას ეკლესიისათვის,
როგორც ჩვენში იყო, და კომენდაცია შესვლაა
შეძლებულის მებატონის მფარველობის ქვეშ. ეს შე-
ფარება საჭირო იყო ხელ-მოკლე და ულონო კაცისა-
თვის იმ არეულობაში, რომელიც გამოიარა ქვეყანამ
საშუალო საუკუნეებში ამ სამმა ელემენტმა დაჰბა-
და ბატონ ყმობა და მთაერობამ იგი განამტკიცა „დაე-
თარში“ ჩაწერით. მიწის პატრონი ამის შემდეგ გახდა

²²⁰) მშვენიერი მაგალითი ამისი იხ. Кр. гр., 26. სამის-
წლის განმავლობაში თუ არ დაუბრუნა ხარჯი, დროებითი მო-
სამსახურედ მიცემული და გვიცაძისა ხდება სამუდამო ყმად ქუ-
თათელ:ძისა.

²²¹) Карѣвъ. Исторія крестьянъ во Франціи, 30.

მიწის შემმუშავებელის ბატონადაც, მთავრობის აცენტრალა და წარმომადგენელადაც პროვინციაში.

თითოეულმა ელემენტმა თავის თვისებანი გადასცა რთულს ტიპს ყმას — ნასყიდმა გადასცა უქონლობა პიროვნულისა და ქონებრივის უფლებისა, ბოძებულმა ეს სასტიკი ჩვეულება შეამცირა და თავის ნებით ყმად შესულმა მოიტანა ჩვეულება გადასვლისა ერთის ბატონისაგან მეორესთან. გადასვლა შემდეგ გაპარვად გადიქცა³²²): 30 წლით დარჩენილი გლეხის ხვის მამულში ხდება ახალის ბატონის ყმად. რუსეთში-კი გლეხი იქმნა დაბმული მიწასთან (прикрепленъ) და დაჰკარგა უფლება სხვა წოდებაში გადასვლისა (вѣчность крестьянства). ჩვენში-კი არა ერთი მაგალითი ყოფილა ყმის გადასვლისა (შეტადრე მსახურისა) აზნაურთა ანუ სასულიერო წოდებაში. დიასამიძემ განათავისუფლა მღვდელი ციციშვილი

³²²) რუსეთში გადასვლის ნება ბორის გოდუნოვმა მისცა იურიგის დღეს, Уложение-მ-კი (XI თავი) აკრძალა სამუდამოდ და დააბა ყმანი ბატონთან: **А будетъ кто съ сего государева уложенія учнетъ бѣглыхъ крестьянъ и бобылей... принимать, тотъ долженъ возвратить безъ урочныхъ лѣтъ изъ совсѣми животы... и уплатить 10 руб. за годъ.** ჩვენში ვადად დადებული იყო 30 წელი, ვახტ. კანონი, § 199; რუსეთში-კი ვადა ამოიკვეთა გაპარულ გლეხების საქმენელად.

ყმობისაგან და დააყენა იგი დილოპის ეკკლესიაში მწყემსად (Brosset. Introduction, 115; ср. Адамы, Леонтовича, стр. 136).

თუმცა ვახტანგის ყმას დაეტყო ბერძენთა გავლენა და გავრცელდა საერთოდ ყმაზედ ბერძენთა შეხედულობა, მაინც ჩვენი ყმა დარჩა ბევრად უკეთესს მდგომარეობაში, ვიდრე ბერძენთა „ნასყიდი“ და რუსების ყმა. ჩვენი გლეხი მაინცა-და-მაინც არა ჰკარგავს პიროვნულსა და ქონებრივს უფლებას; იმას შეუძლიან ბატონის თანხმობით მამულის გაყიდვა, საკუთრებად შეძენა სამკვიდრო ქონებისა³²³). ჩვენი ყმა თავისუფლად მოქმედობს, შეუძლიან მოწმად ყოფნა, შეუძლიან ვალის აღება და იმის გადახდა თავის სარჩოდგან³²⁴).

ბატონს არა ჰქონდა უფლება, წინააღმდეგ რუსთა მებატონეთა, ყმის სისხლის დასჯისა, იგი იყო მხოლოდ „მჟარველი და პატრონი“. თავის ნებით ყმად შესული იმ პირობით მიდის ბატონთან, რომ დაითაროს იგი და ეყოს პატრონად. ყმას ბატონის თანხმობით (droit de garde) შეეძლო გადაეცა მიცე-

³²³) Кр. гр., 33. 3, 6, 7, 51, 65; Церк. гудж., 76; Двор. гр., 31.

³²⁴) Обычай, § 10.

მული მამული, არამც თუ ვაჟისათვის, ქალისათვისაც-
კი, თუ უკანასკნელი დარჩებოდა საბატონო მამულ-
ზედ³²⁵). ეს ქონებრივი და პაროენული უფლება გვაძ-
ლევს საბუთს შევადაროთ ჩვენი გლეხი არა რუსების
ყმას, არამედ გერმანელთა ნახევარ თავისუფალ ლი-
ტებსა, ლაცებსა და ალდიებს. ამათ, როგორც ჩვენს
ყმას, ჰქონდათ უფლება მიეღოთ სისხლის ფასი, თუმ-
ცა ბატონი იღებდა ერთს ნაწილს თავისთვის (ვახტ.
კან., § 52). ლიტი ყმა აღარ არის, იგი ნახევარ
თავისუფალი კაცია ჩვენს ყმასავე. ამ მხრივ ჩვენი
ყმა ჰგავს კოლონს, რომელსაც ჩვენს ყმასავეთა აქვს
ქონებრივი და პაროენული უფლება³²⁶), მაგრამ ორი-
ვენი მოკლებულნი არიან საკუთარ, შეუცილებელ
მიწას, მათ აქვთ *dominium utile* (სარგებლობის უფ-
ლება) და აკლიათ *dominium directum* (ნამდვილი
პარდაპირი უფლება). ჩვენი ყმა კოლონზედ ცოტა
მალლა იდგა, რადგანაც მათ შეეძლო ბატონის თანხ-
მობით გაეყიდნა თავის ნაჭერი მიწა. ეს უფლება ჩვე-

³²⁵) Кр. гр., 71.

³²⁶) Происхождение феодализма. Виноградовъ, 83.
21.

ნის ყმისა უახლოვებს მას ემფიტევტს საშუალო საუკუნეებში³²⁷).

სრული შედარება ჩვენის ყმებისა კოლონებთან და ემფიტევტთან უნაყოფო იქნებოდა. სათავედ ამათ ჰქონდათ ეკონომიური დამოკიდებულება ბატონსა და მიწის შემმუშავებელს შორის და შემდეგ-კი მიიღეს სხვა-და-სხვა განვითარება ადგილობრივ პოლიტიკურ გარემოებათა ზედმოქმედებით.

1889 წ.

³²⁷) Proudhon. Theorie de la propriété, 118. რომში გლეხნი იყვნენ მემკვიდრეობითნი მიწადრენი და, ვაი გრაჯის კანონით, მათ მიეცათ გასყიდვის უფლებაც, როგორც ჩვენში. Моммсенъ. Исторія Рима, т. II, 87; შეად. Des lois agraires chez les Romains. Mace.

დ ა მ ა ტ ე ბ ა

მე-XVII და მე-XVIII საუკუნის ფულის შედარება
ჩვენის დროის ფულთან.

ყველამ ვიცით, რომ საქონელი, საჭმელ-სასმელი ჩვენს ხსოვნაში გაძვირდა, ფული-კი გაიაფდა. ბევრს ახსოვს, რომ 1876 წ. გორში ძროხის ხორცი გირვანქა ერთ შაურად იყიდებოდა, ახლა 7—9 კაპა იყიდა. ამ გვარსავე მოვლენას ვხედავთ პურის გაძვირებაშიაც. თუ ამ მოკლე ხანში ასე შეიცვალა დამოკიდებულება ფულისა და საზრდოს ფასებს შორის, რასაკვირველია, შედარებით წარსულ საუკუნეებთან ჩვენი ფული უკურო უნდა დაცემულიყო. ამ აზრის შესამოწმებლად შეგვიძლიან მოვიყვანოთ ის ცნობანი, რომელნიც შეგვრჩენია მე-XVII—XVIII საუკუნეებისა.

პურის ფასი სხვა და-სხვა დროს, როგორც ამბობს პროფესორი კლიუჩევსკი ერთს თავის თხზულებაში¹⁾, საუკეთესოდ ჰხატავს ფულის გაიაფების ისტორიას. ჩვენც პურის ფასს მივმართავთ. ვახტანგ შეფის კანონებში ვკითხულობთ, რომ კოდი პური

¹⁾ Русскій рубль. В. Ключевского.

„შაურ ნახევრად იქნების, უფრო ძვირად, გინა იათად“²⁾). გაძვირებაში, გვაუწყებს კანონ-მდებელი: კოდი პური ღირდა 40—50 კაპ, ან 60 კაპ³⁾). სამ აბაზად რომ გამხდარა კოდი პური მეჩვიდმეტე საუკუნეში, ამას ჰმოწმობს ერთი სიგელი 1672 წ.⁴⁾. ამ წელიწადს პური გაძვირებულ იყო და კოდი ხორბალი ისყიდებოდა ერთ მარხილად⁵⁾). ჩვეულებრივი ფასი პურისა იყო $7\frac{1}{2}$ კაპ. მეტი, ან ნაკლები, გაძვირებაში სამი აბაზი იყო. ეთქვათ, კოდი პური ღირებულა მეტი ან ნაკლები $7\frac{1}{2}$ კ. და ორ შაურად იყიდებოდა ორთა შუა რიცხვით. ჩვენს დროში კოდი პური ღირს 1—2 მან., ორთა შუა რიცხვით 1 მ. 50 კ. თუ მე-XVII საუკუნეში კოდი პური ღირდა 10 კ., ახლა ღირს 1 მ. 50 კ. მაშასადამე, ფული გაიფებულა იმდენჯერ, რამდენჯერაც 150 მეტია ათზედ, ესე იგი 15 ჯერ ($150:10=15$). ჩვენის დროის 15 მან. იმდენადვე ჰფასობს, რამდენადაც ამ დროის საუკუნის წინად ფასობდა ერთი მანეთი. მაშინდელი ერთი მანეთი და ეხლანდელი 15 მ. თანა სწორია აღებ-მიცემობის წარმოებაში.

2) ვახტანგის კანონები, § 129.

3) ვახტანგის კანონები, § 126.

4) Кр. гр., стр. 6.

5) მარჩილი სამი აბაზია. გურიაში სხვა ფასი ედო. ჩახე Археологическія путешествія. Бакрадзе, стр. 297.

მე XVIII საუკუნეში, შედარებით მეჩვიდმეტესთან, ფული გაიფუჭებოდა და ცოტათი დაუახლოვდებოდა ჩვენის დროის ფულს ფასობაში. აი რა ცნობები გვაქვს ამის შესახებ. აკადემიკოსი გოლდშტეტი⁶⁾ მოგზაურობდა საქართველოში 1772 წელს. იმის თხზულებაში ამ მოგზაურობას შესახებ ვპოვებოდათ გამოსადეგ ცნობას ჩვენის საკითხის ასახსნელად. ტფილისში იმის დროს ბათმანი პური ღირებულა რვა კაპ. ბათმანი 20 გირვანქაა მაშ ერთი გირვანქა ღირებულა $8 : 20 = \frac{2}{5}$ კ. ტფილისში ახლა გირვანქა პური სხვა-და სხვა ხარისხისა იყიდება 5 კ., 4 კ., $3\frac{1}{2}$ კ., 3 კ. ორთა შუა რიცხვით დაახლოვებით გირვანქა პური იყიდება 4 კ., წარსულს საუკუნეში კი გირვანქა პური იყიდებოდა $\frac{2}{5}$ კ. მაშასადამე, პური გაძვირებულა იმდენჯერ, რამდენჯერაც ოთხი მეტია $\frac{2}{5}$ -ზედ, ესე იგი ათჯერ ($4 : \frac{2}{5} = 10$). წარსულის საუკუნის ერთი კაპ. ოთხჯერ ძვირია ჩვენს კაპ., ანუ ეს უკანასკნელი ოთხჯერ იაფია წარსულის საუკუნის კაპეიკზედ ამ საუკუნის პარველ ნახევარში 1829 წ. კოდი პური ღირდა ორი აბაზი⁷⁾, ეხლა ღირს 1 - 2 მან.,

⁶⁾ Гольдешт. Путеш. въ Грузіи на Кавказѣ, стр. 271.

⁷⁾ ეს ცნობა ამოწვერე ერთის ჩემის ახლო ნაცნობის თხზულებადგან, რომელშიაც 1820 წლიდგან გვხვდება ფრიად საყურადღებო ცნობანი პურისა, შუშისა და ხორაგის ფასისა.

ორთა შუა რიცხვით 1 მ 50 კ. მაშასადამე სამო-
ცის წლის განმავლობაში ფული გაიაფებულა იმდენ-
ჯერ, რამდენჯერაც 150 მეტია ორმოცზედ, ესე
იგი ოთხჯერ ($150 : 40 = 3\frac{3}{4}$) (თითქმის ოთხჯერ).

აი ასე იცვალა ფულისა და პურის ფასი. ფული
გაიაფდა, პური გაძვირდა. XVII საუკ. ერთს მანეთით
კაცი შეიძენდა თხუთმეტჯერ მეტს, ვიდრე ჩვენის
დროის მცხოვრებს შეუძლიან. მეთერამეტე საუკუნეში
ერთის მანეთით ქარველი იმდენსავე შეიძენდა, რამ-
დენსაც ახლა ათ მანეთად. აგრეთვე პირველ ნახე-
ვარში ამ საუკუნისა ერთი მან. ღირდა ახლანდელს
ოთხ მანეთად, ამ სამის საუკუნის ფულის ისტორია
ამ გვარად შეგვიძლიან გამოვხატოთ $15 : 10 = 4 : 1$.

წაკე ამონაწერა

(ისილე მე-IX თავი მე-165 სსლით)

შატონის დედოფლის კაწის კელისუფაღნი:

- ქ. სახლოთ-უხუცესი.
- ქ. მანდატურთ-უხუცესი.
- ქ. მელარეთ-უხუცესი.
- ქ. მეფინიბეთ უხუცესი.
- ქ. მწიგნობარნი.
- ქ. ბეჭდის მცველი.
- ქ. მწერალი.
- ქ. ჩუჩყარანი.
- ქ. ნაზარეთ-უხუცესი.
- ქ. მეპურეი.

მისის უწმინდესობის კათალიკოზ შატონის კაწის კელისუფაღნი:

- ქ. სახლოთ-უხუცესი.
- ქ. დეკანოზი დიდისა ეკლესიისა მცხეთისა.
- ქ. ჯვარის მტვირთველი.
- ქ. ქადაგი.
- ქ. მელარეთ-უხუცესი, ნაზარიც იგივე არის.
- ქ. ბოქაულოთ-უხუცესი.
- ქ. ბოჭაულოთ-უხუცესი.
- ქ. მერიქიფეთ-უხუცესი.
- ქ. ქორეპისკოპოსნი.
- ქ. შესამოსლოს მცველნი.

- ქ. საწიგნობრის მცველი რომელ არის ვივლოტიკა.
- ქ. მწიგნობართ-უხუცესი,
- ქ. ბედის მცველი.
- ქ. მეფინიბეთ-უხუცესი.

გელისუგაღნი ქართუელთა მეფის კარისა ძველად ენითა
ქართულთა ვითარ იწოდებოდნენ და ანუ აწ ვითარით
სასქელით იწოდებიან:

- ქ. სპასალარი, სარდალი.
- ქ. აბრამიდი, სახლთ-უხუცესი.
- ქ. მონათ-უხუცესი, ყულარაღასი.
- ქ. მანდატურთ-უხუცესი, ეშიკალისბაში.
- ქ. მანდატური, სოიბათ იასაული.
- ქ. ბოქაული, ელილაფი.
- ქ. მსაფულთ-უხუცესი, მდივანბეგი.
- ქ. დივანი, დივანივე ანუ მწიგნობარი.
- ქ. მწერალი, მეწიბი.
- ქ. მეჭურჭლეთ-უხუცესი, მეღარეთ-უხუცესი.
- ქ. მეფინიბეთ უხუცესი, მალიხარი.
- ქ. ბაზიერთ-უხუცესი, მინიშქარბაში.
- ქ. ეფიბი, მეითარი.
- ქ. ეზოს მოძღვარი, ნაზარი.
- ქ. ჩუნჩიჩახი, სუფრაფი.
- ქ. ჩანჩაგერი, საუფრაქეში.
- ქ. ფარეშთ-უხუცესი, იგივე ფარეშთ-უხუცესი.
- ქ. მესტუმრეთ-უხუცესი, მეჭმანდარი.
- ქ. მელვინეთ-უხუცესი, იგივე მელვინეთ უხუცესი.
- ქ. ხუროთ-მოძღვარი, საირადარი

№	ИЯ
Инд.	22
Инд.	И
Инд.	2205/656
Цена	15 р.

143/10

